

ERMENİ KOMİTELERİNİN MALİ KAYNAKLARI

(FINANCIAL RESOURCES OF THE
ARMENIAN COMMITTEES)

Yrd. Doç. Dr. Güler YARCI
Marmara Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

“Merkez Komite Çar’ın, İngiltere Kraliçesi’nin, Fransa Cumhurbaşkanı’nın ve İtalya Kralı’nın resmî desteğini elde etmiştir. Fakat, Ermenistan şimdi Rusya için yeni bir Bulgaristan; İngiltere için yeni bir Mısır; Fransa için yeni bir Cezayir ya da yeni bir Tunus’tur”

(BOA, HR.SYS, 2788/23)

Öz: 13 Temmuz 1878’de Berlin Anlaşması’nın imzalanmasından sonra Batı diplomasisinde ortaya çıkan Ermeni Meselesi, kısa zamanda Osmanlı aleyhtarı propagandalarla devletin yıkılmasına kadar devam etmiştir. Ermeni Meselesi’ni siyaseten ortaya atan yabancı devletler; ihtilal yanlı Ermeniler’i maddî olarak da desteklemişlerdi. Ermeni Meselesi, kadîm Şark Meselesi’nin 1880’lerde yeni bir tezahürü idi. Bunun içindir ki, Şark Meselesi’nde adı geçen Rusya, İngiltere, Fransa gibi devletler, ilk adımda muhtariyet, daha sonra bağımsızlık amacıyla kurulan Ermeni komitelerine yardımlarını esirgemediler. Avrupa’da İsviçre, daha Batı’da ABD, Asya’da İran, hatta Hindistan Ermeniler’e maddî destek verdiler. Osmanlı, Rus ve Kafkas Ermenileri tarafından kurulan komitelerin silahlanması, propaganda ve terör hareketlerinin malî, kaynakları genellikle bu ülkelerde yaşayan Ermeniler ve mahallî halk tarafından karşılandı. Bu arada komiteciler, finansman sağlamada da kısmen gönüllülerden bağış topladılar; çoğu zaman şiddete başvurdular. Ermeni Meselesi’nin tarihî gelişimi bugüne kadar çok sayıda yerli ve yabancı araştırmacı tarafından taraflı ya da tarafsız surette ortaya konulmuştur. Bu araştırmalarda, yurt içi ve yurt dışında komiteciler yararına toplanan maddî yardımlara da yer yer atıflarda bulunulmuş; ancak, müstakil çalışmalar yapılmamıştır. Bu makalede, komitecilerin hangi ülkelerde, ne kadar aynî ve nakdî yardım topladıkları; yardımların hangi şahıs ve kurumlar aracılığıyla nerelerde, kimlere ve nasıl dağıtıldığı; servet denilebilecek büyük miktarlara ulaşan bu uluslararası nakdî varlığın gerek komitecileri, gerek yabancı hükümet ve

kamuoylarını nasıl birbirine düşürdüğü arşiv belgeleri üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 19.-20.yy. Ermeni, Komite, Para, Silah, Yabancı Devletler

Abstract: *The Armenian Problem, that existed after signed The Berlin Pact in 13 July 1878 in The Western Diplomacy, continued to fall down of The Ottoman Empire by means of the negative propagandas. The Foreign States that created the Armenian Problem for Diplomacy, supported the Armenian that aimed revolution, with money as well. Armenian problem was a new version of the Ancient Eastern Problem in 1880's. Because of this, The States, acting in The Eastern Problem for example Russia, England, French, supported The Armenian Committees that founded for firstly autonomy, after independence. Swiss in Europe, The United States in easter, Iran an deven India in Asia supported the Armenian with money. The Money sources for weapons, propagandas and terror acts of the committees that found The Ottoman, Russian and Caucasian Armenians, procured by Armenians settled in these Countries and native folks. The Committee members collected donations from the volunteers and used forces frequently for financement. The historical development of the Armenian Problem was exposed as objective or subjective by the native and foreign investigators until today. In the investigations of these investigators, cited for the donations and moneys that collected by the members of committee, but an investigation for this topic was not realized.*

In this article, in which countries and how much donations collected by the members of committee; the distributions of these donations were evaluated. In addition, we explained the competitions for these donations between the members of committee and between governments and citizens.

Keywords: 19th -20th Century, Armenian, Committee, Money, Weapon, Foreign States.

Giriş

Asırlardır Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Boğazlar'ı ele geçirmek, Doğu Anadolu ve Kilikya üzerinden Akdeniz'e çıkmak, Balkan Yarımadası'nı kontrolü altına almak isteyen Çarlık Rusyası¹, *Ermeni Meselesi'nin Atlası* kabul edilen 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesi üzerinden "*Büyük Rusya ve Pansilavizm*" adına tarihî bir fırsat yakalamıştı. Ancak, Batı diplomasisi Rusya'ya geçit vermemiş; 4 ay 10 gün sonra Berlin Anlaşması imzalanmış ve Osmanlı Ermenileri'nin geleceğini tartışma inisiyatifi ağırlıklı olarak Avrupa'nın tasarrufuna terk edilmişti.

Ayastefanoskararları Berlin'de tâdil edilmiş olsa dahî, Avrupa Çarlık Rusyası'nı tamamen dışlamamıştı. Anlaşmanın, *Düvel-i Muazzama* denilen altı imzacı devleti arasında Petersbug yönetimi de yerini almıştı. Bu arada, Ayastefanos'un 16. maddesi yerine Berlin'in 61. maddesi getirilmiş; *muhtariyet* bekleyen Ermeniler tekrar cesaretlendirmişti. Fakat, aynı yıl gerçekleşen gizli *Kıbrıs Konvansiyonu*; I.Dünya Savaşı arefesinde Alman asıllı Prof. B. D. Pletneff'in, "*1878 yılından sonra ortaya çıkan Ermeni Meselesi'ne Rus Meselesi de denilebilir*" şeklindeki tespitinin, genişletilerek yeniden tanımlanması gerektiğini gösteriyordu. Zira bu mesele, 1890'lardan başlayarak bir *Avrupa Meselesi*; 1918'den sonra bir *Amerikan Meselesi* olarak da adlandırılabilir.

7 Nisan 1914 günü Tiflis'te, "*Ermeni Meselesi ve Almanlar*" başlıklı konferansında yukarıdaki sözleri sarfeden Pletneff, konuşmasına şöyle devam etmişti: "*Büyük Petro'nun hedeflerini gerçekleştirmek için bugün büyük bir fırsat doğmuştur. Ermeniler'in Ruslar'la elele vermeleri ve Osmanlı Devleti'nin de Giritliler gibi Anadolu'daki Ermeniler'emuhtariyet vermesi gerekir*".²

Çar yönetimi ve Batı dünyası Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'ni bölme plânları yaparken, Ermeniler çoktan organize olmuşlardı. Daha önce, '93 Harbi'nde Ruslar'la birlikte olup; tâbi bulunduğu Osmanlı Devleti'ne karşı savaştan Ermeniler, Berlin'deki müzakerelerde muhtariyet taleplerini yüksek

1 Rus yayıncılığı 14. yüzyılda mahallî idarenin Altınordu Hanı'nın hükümranlığından kurtarılmasıyla başlamış; Büyük Petro zamanında Kafkasya'yı zaptetmeye başlayan Ruslar,, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da doğuda Müslüman-Türk nüfusaleyhine yayılmaya devam etmişlerdi. Bu sırada Ruslar, doğrudan veya Ermeniler vasıtasıyla Müslüman halka zulmetmiş, bazılarını katle çoğunugöçe zorlamıştı (Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyım (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara 2012, s. 15, 76, 115).

2 Güler Yarcı, "Ermeni Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*; Edit: Mehmet Metin Hulâgu vd., c. 10 (*Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*), Ankara-Nisan 2014, s. 132-133.

sesle ifade etmişler; bu süreçte kısmen *gönüllü*, genellikle şiddete başvurarak *insan kaynağı* sağlamışlardır.

Bazıları *çeteci*, *komiteci*; bir kısmı *fedai* adı altında devşirilen ihtilalci Ermeniler'in en önemli ihtiyaçları, şüphesiz *para* idi. Bugün olduğu gibi dönemin en önemli finans merkezleri Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa, Almanya, İsviçre gibi devletlerde toplanmıştı. Böylece Ermeni liderleri Rusya, Kafkasya ve Osmanlı sermayesinin yanısıra; özellikle Amerika ve Avrupa'dan malî kaynak sağlamalıydı.

Komite merkezlerinin önceliği, iktisadî bakımdan güçlü hükümet merkezleri ile aralarındaki irtibatı sağlayacak vasıtaların belirlenmesi oldu. Bunlardan ilki, o ülkelerde yaşayan Ermeni firarî ve göçmenlerden faydalanmak; ikincisi, ilgili devlet ve hükümet üyeleriyle münasebetleri geliştirmek; üçüncü vasıta, bu ülkelerde siyasî, iktisadî, kültürel faaliyetlerde bulunarak, mesela şirketler kurmak; gazete, dergi ve kitap yayınlamak propaganda yapmak; mitingler toplamak; konferans, konser ve tiyatro gibi kültür-sanat faaliyetleri üzerinden mümkün olduğu kadar fazla para tahsil etmektir.

Batılı hükümetlere gelince, onlar para vermek yerine komitelere *yol göstermiş*; Ermeni komiteciler, bu hükümetlerden değil, halkından para toplamışlardır. Bu esnada Amerikalı ve Avrupalı sıradan vatandaş ya da aristokrat birçok devlet adamı ve siyasetçi, Ermeni komiteleri sayesinde büyük servet, şöhret ve itibar kazanmışlardır. Komiteler aynı zamanda, dünyanın her yerindeki üyelerinden aidat almış, gizli yardımlar toplamışlardır. Osmanlı vilayetleri ve yurt dışındaki Ermeni okul, hastane, kilise ve manastırlarından; Protestan ve Katolik diğer Hristiyan milletlerine ait benzer kurumlardan ve Museviler'den komite merkezlerine külliyetli paragelmıştır.

Osmanlı makamları arasında, 1890'larda, "*Rusya'da, Paris'te, Londra'da, Amerika'da hâlen toplanmakta olan îaneler büyük meblâğı bulmuş iken; bunlarla yetinilmeyerek, şimdi de tehditle cebren para istenilmeye başlanmıştır*" suretindeki yazışmalar,³ Osmanlı Hükümeti'nin bunları bildiğini göstermektedir. Ancak Bâbîâlî, aldığı bütün önlemlere rağmen, komitelerin *akçe işlerine* gerektiği kadar nüfuz edemeyecek, engel olamayacaktır. Zira bu mesele, kendi hakimiyet sahasıyla sınırlı olmayıp; yabancı hükümetler, diplomat ve devlet adamları ile sermayedarların katkısıyla gerçekleşmektedir. Bunların çoğu, aynı zamanda komitelere silah satan, satışlara doğrudan ya da dolaylı olarak aracılık eden; Osmanlı memleketlerine gizlice silah sevkeden devlet ve hükümetlere mensuptur.

3 BOA, A. MKT. MHM, 501/13.

Bahis konusu devletler Amerika, İngiltere, Rusya, Fransa, Belçika, İsviçre, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İran, Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'dır. Mısır ve Hindistan, statüleriyle ilgili idarî-siyasî meselelerine rağmen, Ermeni komitelerinin finans merkezleri arasındadır. Özellikle Mısır, aynı zamanda Batı menşeli silahların Habeşistan ve Yemen üzerinden İran, Kafkasya ve Rusya'ya; buralardan da Osmanlı memleketlerine sevkinde, kilit noktalardan biridir.⁴

Hatırı sayılır malî kaynaklara erişen ve silah-cephane stokları kuran Ermeni komiteleri, 1890'lardaki kanlı isyan ve katliamlarıyla finansörlerini dahî endişelendireceklerdir. Mart 1895'te kaydedilen şu sözler, ilgili devletlerin endişelerini veciz bir şekilde özetlemektedir: *"Merkez Komite Çar'ın, İngiltere Kraliçesi'nin, Fransa Cumhurbaşkanı'nın ve İtalya Kralı'nın resmî desteğini elde etmiştir... Fakat, Ermenistan şimdi Rusya için yeni bir Bulgaristan; İngiltere için yeni bir Mısır; Fransa için yeni bir Cezayir ya da yeni bir Tunus durumundadır"*.⁵

Hatırı sayılır malî kaynaklara erişen ve silah-cephane stokları kuran Ermeni komiteleri, 1890'lardaki kanlı isyan ve katliamlarıyla finansörlerini dahî endişelendireceklerdir.

Bu tespit son derece yerinde olup, Avrupa ve Amerika'da krallardan cumhurbaşkanlarına, muhafazakârlardan liberallere Batılı hükümetler ve kamuoyunu tamamen etkisi alan komiteciler; bugün, birlikte var ettikleri *Ermeni Meselesi*'ni canlı tutmakta, Türk ve dünya kamuoyunu meşgul etmektedirler.

Ermeni Komiteleri'nin Kurulması ve Malî Kaynak Arayışları

İhtilalci Ermeniler'in propaganda yapmak ve silahlanmak için büyük bir malî kaynağa ihtiyaçları vardı. Bu arayış içinde, 1870'lerde Ermeni yardım dernekleri kuruldu. 1880'li yılların sonunda geniş kapsamlı gizli komiteler ortaya çıktı. Osmanlı vilayetleri ve yurt dışında kurulan açık ya da gizli komiteler, tüzük ve programlarında finans kaynaklarının temini vesarfına dair maddeleri ayrı başlıklar altında gösteriyorlardı.

Buna göre, her komite öncelikle üye kabulleri sırasında *aidat* adı altında para toplamak yetkisine sahipti. Bir komite, aralarına katılan her şahsa *üyelik belgesi* verecek; karşılığında, *yıllık aidat* olarak, bir defaya mahsus muayyenbir para

4 Yarcı, *Komitelerin Silahlandırılması*, s. 129 vd.

5 BOA, HR.SYS, 2788/23.

alacaktı. Mesela Hınçaklar, üye kabullerinde herkese 2 kş karşılığında kimlik belgesi düzenliyorlardı.⁶ Üyeler ayrıca, bağlı buldukları komite şubelerine aylık âidat, yani her ay için maktu' birpara ödeyeceklerdi. Bundan başka, komiteler varlıklı üyelere yüklü bağışlarda bulunmalarını teklif ediyor; başka milletlere mensup ahaliden *dehibe* kabul ediyorlardı.

Komite gelirleri yalnız üyeler veya cemiyetin tanınmış şahıslarından yapılan tahsilattan ibaret değildi. Komitecilerin yayınladığı gazete, dergi ve kitapları satın almak, süreli yayınlara gönüllü ya da zorunlu abone olmak, kısaca komitelere sürekli bir gelir kalemi sağlamak gerekiyordu. Komite şubeleri ve genel merkezler konferans, açık hava toplantıları, tiyatro, konser gibi faaliyetlerden bilet ve rozet satışlarından kazandıklarını komite sandıklarına aktarıyorlardı.

Asya'da Hindistan'dan Amerika kıtasına kadar birçok yerde oturan zengin ve nüfuzlu Ermeniler'e ulaşan komiteciler; kendileri ve komiteleri adına muvakkat veya daimî yardım alıyorlardı. Dünyanın her yerindeki Ermeni okulları, hastaneler, kilise ve manastırlara yapılan bağışlardan hisse alan komiteciler; yabancı misyonerler vasıtasıyla bütün Hristiyan ruhbanı ve kurumlarından iane topluyorlardı.⁷ Komiteciler, zengin-fakir, köylü-şehirli herkesten, yerine ve ihtiyaçlarına göre aynî yardım da topluyorlardı

Komiteciler, tüzük ve programları çerçevesinde toplayacakları yardımların Ermeni millî emellerini gerçekleştirmeye yetmeyeceğini biliyorlardı. Bu sebeple, büyük miktarda bağışta bulunabilecek şahıslara yöneliyorlardı. Onları önce üye olmaya zorlayan komiteler; aksi halde cebren para istiyor; komite fedaileri, gönülsüzlerden dahî bir yolunu bulup haraç alıyorlardı.

Bazen devletin sivil ve askerî depolarını yağmalayan komiteciler erzak ve para gasp ediyor; bankalara baskınlar düzenliyor ve nakit varlığı çalınıyordu. Yer yer köy ve mezreaları basan komiteciler, Müslüman halkın para ve eşyalarını almakla kalmayıp, canlarına kastediyorlardı. Bu gibi hadiseler, genellikle Ermeni isyanlarından hemen önce ve isyanlar sırasında yoğunlaşıyordu. Gerek yakalanan komitecilerin itiraflarında ve haklarında düzenlenen iddianamelerde; gerekse, bazı komitecilerin hatıratında bunlara dair çok sayıda misale rastlamak mümkündür. Yerli ve yabancı arşivlerde de hususa dair hayli belge bulunmaktadır.

6 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, yay. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, c. III (Ankara 2007), s. 616,

7 Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey tarafından hazırlanan ve 9 Temmuz 1916'da İstanbul'da tamamlanarak takdim edilen kapsamlı birlayihada, komitelerin bu gibi faaliyetlerine geniş yer verilmiştir (Münir Süreyya Bey *Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, yay.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001).

Mesela, Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği tarafından 9 Ağustos 1892’de Adana Ermeni Başpiskoposu’na gönderilerek Osmanlı memleketlerindeki başlıca komitelere dağıtılan bir mektup, bu itibarla önemlidir. Talimat, tehdit ve tahkir ifadeleriyle dolu mektupta *akçe işleri* ihmal edilmemiş olup; şu satırlara yer verilmiştir:⁸

“İhtilâlin nasıl olacağını biliyorsunuz. Mirî binaları yakarak yüksek dereceli memurları öldürecek, devlet hazinesinde ve nerede para varsa oraya saldırıp, yağmalayacaksınız... Galiçya’da muhbirlerle verilecek ücretler Karabet Guskderely’ye gönderilmiştir. O da bu ücretleri usulüne uygun olarak ödesin... Çerkesler’in muhacirlerle anlaşması bize çok yardım edecektir. Sis’in istifa ettiği doğru mudur? 60 adet Napolyon’un yarisını ona vermek lâzımdır... Türk kafalı olduğu bahanesiyle kaybettiğiniz bir yönetici mualliminiz vardı. Aşırı isteklerinin hoş görülmesini binlerce defa yazdık ve kendisine verilmek üzere çok miktarda para gönderdik. Siz bu parayı birbirinize yedirdiniz ve Katolik başrahibin de almasına izin verdiniz 200 Lira’dan ona hiçbir şey vermediğinizi göndermiş olduğunuz Kilikya’nın Bilançosu da teyid ediyor: Biliniz ki, Kilikya bu yıllarda hiçbir faaliyet gösteremediyse bu mualliminizle anlaşamamanızdan ileri gelmiştir. Katolıklere gönderilen paranın harcanmamasına dikkat etmek lazımdır... Bize çok para gönderiniz. Çünkü her şey parayla yapılmaktadır. Size ve bize gönderilen paranın çoğunu Avrupa Komitesi almaktadır. Çok para ve çok insan hazırlayınız”.

Osmanlı Merkez ve Taşrasında Ermeni Komiteleri: Teşkilat, Finansman

İhtilalci Ermeniler’in Osmanlı memleketlerinde kurdukları ilk örgüt, 1860 yılında faaliyete geçen *Hayırseverler Cemiyeti*’dir. Bu cemiyet K. Şişmanyar, M. Beşiktaşyan, N. Sıvacıyan, N. Tekvoryan ve K. Kâtibyan tarafından kurulmuştu. Cemiyetin amacı, *Kilikya’nın gelişmesi ve yükselmesini* sağlamaktı. Kuruculardan bazıları, 1862’de Zeytun İsyanı’na katılmışlardı. 1870-1880 yılları arasında Ermeniler, Van’da *Ararath*, Muş’ta *Doğu*, Erzurum’da *Milliyetçi Kadınlar* adı altında örgütlendiler. Bunların yanısıra Ermeni halkını silahlandırmak amacıyla 1878’de Van’da *Kara Haç*, 1881’de Erzurum’da *Müdafî Vatandaşlar Cemiyeti* kurulmuştu. Bu örgütler yalnız mahallî kaynaklarla hareket etmiyor; yabancı hükümetlerden maddî yardım alıyorlardı. Osmanlı hükümeti, 1882 yılında gizli Ermeni örgütlerinin varlığını ödeşifre etmiş, mensuplarını tutuklamıştı.⁹ Fakat, Kafkasya ve Avrupa’da kurulmakta olan yeni komiteler yurt içindekilerden daha tehlikeli idi.

8 BOA, HR.SYS, 2789/8.

9 Seyidova-Uslu, a.g.m.s. 64.

Ermeni Örgütlenmesinde Üç Komite-Üç Yardım Sandığı: Armanakanlar, Hınçaklar, Taşnaklar

Armenakanlar

1885 yılında Mıgırdiç Portukalyan adlı komiteci Fransa'ya giderek, *Ermenistan* adı altında bir gazete yayınlamaya başladı. Aynı yılın ortalarında İstanbul'a dönen Portakalyan, bu defa Osmanlı payitahtında *Armenakan* örgütünü kurdu. Örgüt programında, milliyetçi Ermeniler'in bir araya gelerek buldukları yerlerde komiteler kurmaları ve Ermeni halkını genel bir isyana hazırlaması teşvik ediliyordu. Bunun için de para gerekiyordu. Oysa Armenakan üyeleri, genellikle Petersburg'da öğrenim gören genç Ermeniler'den meydana gelmekte idi. Bunlara *Kuzeyli* deniliyordu. Başlarında, Konstantin (Katisyan) adlı biri bulunuyordu.¹⁰ Böyle bir komitenin malî kaynak temini kolay olmayacaktı.

Marsilya Başşehbenderliği'nin 30 Ocak 1895 tarihiyle itibariyle Paris'teki Büyükelçilik makamına gönderdiği resmî bir yazıda, bu komitenin bazı gelirlere bahsediliyordu. Buna göre, Mıgırdiç Portukalyan Marsilya'da kurduğu *Armenia* gazetesinin aynı zamanda başredaktörü olup; gazete, yılda 30 Frank karşılığında abone kaydediyor; yaklaşık 1.000-1.500 abonesinden yılda 3.000-3.500 Frank para kazanıyordu. *Armenia* gazetesi Londra ve Osmanlı Devleti'nin Doğu'daki vilayetlerine de gönderiliyordu.¹¹

Hınçak Komitesi: Avrupa Merkezli Ermeni Komiteleri ve Yabancı Sermaye

Hınçak Komitesi'nin temelleri 1886'da Fransa'da atıldı. Rus asıllı üniversite öğrencisi Avedis Nazarbekyan¹² ve iki arkadaşının başlattığı hareket, 1887'de İsviçre'de 9 maddelik bir parti programının ilânıyla birlikte Avrupa kamuoyunun dikkatini yeniden Ermeni Meselesi üzerine çekti. Nazarbekyan, Hınçak adıyla bir de gazete çıkardı. Sosyalizmi benimseyen ve parti programını buna göre düzenleyen Nazarbekyan ve diğer Hınçaklar'ın amacı, önce Osmanlı Ermenileri'nin bağımsızlığını sağlamak; sonra, İran ve Rusya Ermenileri'nin

10 Aynı yer, s. 64-65.

11 BOA, HR.SYS, 2788/16.

12 Nazarbekyan, Osmanlı istihbaratına göre 1863 yılında Tebriz'de, bazı kaynaklara göre Tiflis'de doğmuştur. Eşi, 1865 Tebriz doğumludur (BOA, HR.SYS, nr. 2778/23, 26.5.1892, orijinal nr.: 290-18, lef 8 (Zabtiye Nezareti'nden Sadaret makamına gönderilen tahrirat), lef 5 (Nazarbekyan'ın hüviyeti hakkında bilgi).. Nazarbekyan, genellikle ailesi ve kendisine yakın Hınçaklar'la birlikte zaman zaman Marsilya ve diğer Avrupa merkezlerine; A.B.D.'ne gitmekte, komitenin isyan hareketlerini plânlamakta, finansman ve silah akışını yönetmektedir.

bağımsızlığını temin ederek hepsini Federal Ermenistan bayrağı altında toplamaktı.¹³ Komite programında, amaca ulaşmak için silahlı terör faaliyetlerine girişecekleri; bu amaçla çalışacak merkez ve şubelerin paraya ihtiyaçlarının olduğu, malî kaynakların tedarik usulleri geniş yer tutuyordu.

Anadolu'da Sasun ve Zeytun İsyanları dahil, birçok isyan hareketini bizzat plânlayan ve uygulayan Hınçaklar; kendilerinin eseri olan bu hadiseleri istismar ederek, Avrupa ve Amerika'da yoğun bir iftira kampanyası başlattıklarında, komite sandığı da dolmuştu. İleride görüleceği gibi, Osmanlı saltanatı ve Müslüman tebea aleyhine iftiralarla dolu bir dizi kampanya yürüten Hınçaklar, ciddî surette nakit ve aynı yardım toplamaya devam edecek; ancak komite reisleri, gerek ideolojik farklılıklar, gerek paranın paylaşılmasında anlaşmazlığa düşerek, bir süre sonra yollarını ayıracaktı.

Hınçaklar'ın Bölünmesi: Yeni Hınçak Komitesi'nin Kurulması ve Maddî Sonuçları

Osmanlı vilayetlerinde Ermeni isyanlarının giderek şiddetlendiği 1896 yılı, aynı zamanda Hınçaklar için bir gerileme dönemi idi. Avetis Nazarbekyan'ın Marksist-Sosyalist görüş ve uygulamalarından rahatsızlık duyan bazı komite liderleri, o sene yollarını ayırmaya karar vermişti. Bu ayrılık, aynı zamanda komite sandığının ikiye bölünmesi; başka bir ifadeyle, malî kaynakların da paylaşılması demekti. Nazarbekyan'ı eleştiren komiteciler, iki yıl gibi uzun bir aradan sonra, 1898'de *Yeni Hınçak Komitesi*'ni resmen kurmuşlardı. Nazarbekyan'ın grubu ise, dağılmayı müteakip hemen Londra'ya geçmiş; 1896 yılı sona ermeden komitenin ikinci kurultayını yine Londra'da yapmış, programını değiştirmeden yoluna devam etmişti.¹⁴

Avrupa'da kurulan ve kısa zamanda ikiye ayrılan Hınçak Komitesi'ne karşılık, ilk defa Kafkasya'da kurulan ve dağılık surette faaliyet gösteren Ermeni komiteleri 1890'lı yıllara ittifakla girmişlerdi. Bu ittifak, finans kaynaklarının da tek sandıkta toplanacağı ve yönetileceğini işaret ediyordu.

Osmanlı saltanatı ve Müslüman tebea aleyhine iftiralarla dolu bir dizi kampanya yürüten Hınçaklar, ciddî surette nakit ve aynı yardım toplamaya devam edecek; ancak komite reisleri, gerek ideolojik farklılıklar, gerek paranın paylaşılmasında anlaşmazlığa düşerek, bir süre sonra yollarını ayıracaktı.

13 Seyidov, a.g.m., s. 64-66.

14 Seyidova-Uslu, a.g.m., s. 65.

Taşnaksütyun Komitesi: Tiflis Komitesi'nden Taşnak İttifakı'na “Para ve Terör”

Osmanlı bürokrasisinde Tiflis Komitesi olarak da zikredilen Taşnak örgütü,¹⁵ 1890'da Gürcistan'ın Tiflis şehrinde ortaya çıkmış;¹⁶ Kafkasya ve Rusya'da faaliyet gösteren ihtilalci Ermeni örgütlerini zamanla bir araya getirmişti. Kurucuları arasında Kristofor Mikoelyan, Stefan Zaryan ve Semyon Zavaryan adına rastlanılacağı gibi; üç komitecinin anlaşarak, gruplarını birleştirdikleri, diğer komite reislerini de yanlarına alarak, bundan sonra *Taşnaksütyun* olarak anılacak Taşnak Federasyonu'nu teşkil ettikleri bilinmektedir.

Taşnak İttifakı sağlandığında, bir ara Hınçaklar da federasyona katılmış; bu durum uzun ömürlü olmamıştır. Zira, kısa süre sonra Hınçak komite reisleri birlik idaresini kararsızlıkla suçlamış ve federasyondan çekilmişlerdir. Birlik ise, *Droşak/Truşak (Bayrak)* adlı bir gazete çıkararak faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁷ *Truşak*, aboneleri vasıtasıyla komiteye malî kaynak sağlamış; propaganda nitelikli yayınlarıyla hedef kamuoyunu etkilemiş; aynı zamanda yabancı ülkelerde yardım toplamaya vesile olmuştur.

Taşnaksütyun Komitesi, bir parti kimliğiyle ilk kurultayını 1892'de Cenevre'de yapmıştır. Komite, burada ilân ettiği programla silahlı grupların kurulmasına karar vermiş; Doğu ve Batı Büroları'nı açarak, iki grup halinde çalışmaya başlamıştır. Doğu Bürosu Güney Kafkasya, Rusya ve İran ile civarında; Batı Bürosu Balkanlar, Mısır, Amerika ve Avrupa devletlerinde faaliyet göstermiştir. Kafkasya Ermenileri, özellikle Doğu Bürosu vasıtasıyla 1905-1907 yıllarında şiddet ve terör hareketiyle adından bahsettirmiştir¹⁸ Örgütün malî kaynakları, yine iki büro aracılığıyla tahsil edilmiş; her birinin masrafları, kendi bölgelerinde topladıkları paradan karşılanmıştır. Taşnaksütyun'un yapılanmasına bakıldığında, gizli finans kaynakları da rahatlıkla görülecektir.

Ermeni komitelerinin malî yapılanmasında dikkati çeken en önemli husus, Komite Merkezi'nin alt birimlere para hesabı vermek zorunda olmamasıdır. Taşnaksütyun bu yetkiyi çok katı bir şekilde uygulamıştır. Diyarbakır Valiliği'nden İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi Soruşturma Heyeti Başkanlığı'na gönderilen 9 Ekim 1914 tarihli bir yazının ekinde¹⁹, komitecilerden Diyarbakırlı Mardiros Setrak'a ait bazı evrak bulunmuş, bunlar

15 BOA, Y.PRK.TKM, 5/4.

16 Seyidova-Uslu, a.g.m., s. 65.

17 Aynı yer, s.65-66.

18 Seyidova-Uslu, a.g.m., s. ,66.

19 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, yay.: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, c.1 (Ankara 2005), s. 37.

arasında bir de *Kızılhaç TeşkilâtıTüzüğü*'ne rastlanmıştı Yapılan araştırmada, bahis konusu *Kızılhaç*'in aynı adlı yardım teşkilâtıyla ilgisinin bulunmadığı; Taşnaksütyun'a bağlı ikinci derecede bir örgüt olduğu anlaşılmıştı. Aynı zamanda, tüzüğün beşinci sayfasından başlayarak *Kızılhaç*'in *akçe işlerine* dair hükümler sıralanmakta idi. Bunlardan ikisi hayli tehditkâr ifadeyle kaydedilmişti ve şöyle deniliyordu: “*Toplanan paralar Taşnaksütyun Teşkilâtı merkezlerine gönderilecek, para için kimse merkezden hesap sormayacaktır*”; “*KomiteErmeni siyasî mağdurlarına, çetelerin çatışmaları esnasında sakat kalanlara ve ölenlerin ailelerine yardımda bulunacaktır*”.

Kafkasya'dan Taşnaklar'a Finans Desteği: Azerî Petrolleri ve Petrol Zengini Ermeniler'den Haraç Tahsili

Ermeni siyasî örgütlenmesinin ilk döneminde finans ihtiyacı Kuzey Azerbaycan, Kafkasya ve Osmanlı memleketlerinde yaşayan varlıklı Ermeniler'den karşılanıyordu.²⁰ Özellikle Bakü'de petrol sanayiinin gelişmesiyle birlikte sermayedar Ermeniler daha da zengin olmuşlardı. Bunda, Ruslar'ın Ermeni iş adamlarına öncelik vermesinin de rolü vardı. Mesela, 1872 Şubatı'nda *iltizam sistemi* kaldırıldıktan sonra Bakü petrol sanayii biraz daha gelişmiş; A.İ. Mantaşev ve Q. M. Lianozov gibi Ermeni sanayiciler Azerî petrolleri sayesinde servetlerine servet katmışlardı. Yalnız Mantaşev, Taşnaksütyun Komitesi'ne 1.000.000 Gümüş Lira vermişti. Bu miktar, Taşnaklar'ın bir yıl içinde 165.000 âzâsından topladığı *üyelik âidatna* bedeldi.²¹ Böylece varlıklı Ermeniler, Taşnak Komitesi'nin millî ideolojileri ve sinsi plânlarının gerçekleşmesine yardımcı oluyorlardı.

Taşnaklar'ın birçok şehirde tesis edilen merkez komiteleri arasında Bakü'de *Askanapad*, Tiflis'te *Büyük Şehir*, Medz-Kagak Batum'da *Navagankist*, Kars'ta *Carapert*, Erivan'da *Mirkastan*, Aleksandropol/Gence'de *Kar*, Şuşa'da *Aparay*'ı saymak mümkündür. Komite yönetimi Tahran, Tebriz, Erzurum ve Van'da da benzeri örgütler kurmuşlardı. Taşnaklar'ın merkez komitelere bağlı özel teşkilâtları ise, *Kızıl Haç*, *Vehime*, *Talebe Teşkilâtı*, *Potarik* gibi örgütlerdi. Bunların faaliyetlerine devam etmeleri için ciddi bir maddî yardım almaları gerekiyordu. Bakü'deki Ermeni milyarderlerden adları daha önce de geçen Mantaşev ve Lianozov komiteye para veriyor; Ter Kukasov, Melikyants, Balabek Lalayev, Artyom Babayants, İsay Ter Osipov ve varlıklı diğer Ermeniler de maddî yardım misyonunu üstlenmiş görünüyorlardı.²²

20 Seyidova-Uslu, a.g.m., s. 63.

21 Aynı yer, s. 63-64.

22 Gös. yer, s. 67.

Taşnaklar'ın, bölgedeki devlet adamlarından bürokratlara kadar sivil ya da asker kimleri katlettiğine bakılacak olursa; şu da bir gerçektir ki, zengin Ermeniler'in çoğubu büyük yardımları gönüllü surette yapmıyor; tehdit edildikleri için vermek zorunda kalıyorlardı. Üstelik hiç kimse, paranın ne kadarının komite kasasına girdiğini herhalde sorgulayamıyordu.

Bu finans desteği sayesinde Taşnaklar, 100.000 asker/zinvor besleyecek duruma gelmişlerdi. Bazı kayıtlara göre, komite bu orduya, 10.000.000 Ruble harcıyordu. Bir askere, ayda 30 Ruble maaş ödeniyordu. Kısaca Taşnak örgütü, kendisine ait malî sistem sayesinde ordusu, basını ve emri altındaki çeşitli komite gruplarıyla küçük bir devlet haline gelmişti.²³ Bu sözde devlet, ayrıca bölgedeki Ermeni halkının gelirlerinden % 2'sini parti hesabına tahsil ediyor; aynı zamanda Ermeni Kilisesi ile sıkı bağı bulunuyordu. Kilise, Taşnaksütyun'un maddî ve manevî kaynağı idi. Çarlık Rusyası 1903 yılında çıkarttığı bir kanunla kilisenin mal varlığına elkoymuş; bunları, *Toprak ve Emlâk Bakanlığı'na* devretmişti. *Eçmiyazin Katagikosluğu* da bundan sonra bütün Romanovlar'ı ve Ruslar'ı lânetlemişti. Hatta, Taşnaksütyun'a bağlı Patorik teşkilâtının Ermeni Katagikosu aracılığıyla kiliselerde verdiği hususî nasihatler/*kondaklar'da*, Ermeni halkının, artık, hükümet kararlarını yerine getirmemeleri tavsiye edilir olmuş, dahası, hükümet aleyhtarı faaliyetlere teşvik edilir olmuşlardı. Rus arşiv belgeleri de kilisenin terörü ciddî manada desteklediğini göstermektedir.²⁴

Taşnaklar'ın nihaî amacı, Doğu Anadolu ve Kilikya arazisinde bir Ermeni Devleti kurmaktır. 1912 yılında komite, *Ermeni Millî Bürosu* adlı bir birim kurdu. Kurucu üyelerden Yepiskos Mesrop, Tiflis'teki varlıklı Ermeniler'in başkanı, Kafkas yöneticisi Vorontsov Daşkov'un eşinin yakın bir arkadaşı idi. *Millî Büro'nun* şekillenmesinden sonra Taşnaklar, Ermeni Katagikos'u V. Gevorka'tan, Çar II. Nikola'ya giderek, "*Ermeniler'in Çar'ın sâdik oğulları olduğunu*" söylemesini ve "*Osmanlı tebeası kardeşlerinin –güyâ- mâruz kaldıkları zulmü sona erdirmesini*" istemişlerdi. I. Dünya Savaşı'na girerken

23 Gös. yer.

24 Aynı yer.

Taşnaklar, topladıkları 2.000.000 Ruble'yi Rusya'nın Kafkas Ordusu'na teslim etmişti.²⁵ Taşnaklar'ın para yardımı kısa sürede karşılığını buldu. Çar II. Nikola, 1914'te Tiflis'te Ermeni Katagikosu ile yaptığı görüşmede, “*savaş sonunda müzakereler için masaya oturduklarında Ermeni isteklerini halledeceğini*” vaad ediyordu.²⁶

Amerikan Yardımları ve Avrupa Kamuoyu'ndan Malî Destek

Amerikan Misyonerleri, Propapaganda ve Yardım Kampanyaları

Ermeni komiteleri yabancı menşeli ilk yardımları Amerikan misyonerlerinden aldılar. Aslında, 1843 yılında Erzurum, Trabzon ve Bursa'ya gelen Amerikalı papazlar Ermeniler arasında Protestan mezhebini yaymaya çalışırken kendilerinden şikâyetçi olan Ermeniler;²⁷ '93 Harbi'nden sonra Protetan din ve devlet adamlarıyla yakın dostluk kurmuşlardı. Bunda, Gregoryen ve Katolik Ermenileri Ortodoks mezhebine katılmaya teşvik eden Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ve Çarlık Rusyası kadar; Katolik olmayan Ermeniler'i mezheplerine kazanmak isteyen Vatikan, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da etkisi vardı. Nihayet, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Ermeniler'in büyük gruplar halinde Amerika'ya firar veya göç etmeleri; burada, önemli bir Ermeni nüfusun varlığına yol açmıştı. Göçmen Ermeniler arasında Protestanlık hızla yayılırken; Ermeni komiteciler de misyonerler kuruluşları aracılığıyla Amerikan halkından yardım toplamaya başlamışlardı

Washington'daki Osmanlı Sefiri Aleksander Mavroyeni Bey, 21 Mart 1893'te, “*Buradaki merkezleri New York olan Amerika Ermenileri'nin gerek mitingler düzenleyerek, gerek basın yoluyla yalan haberler yayarak, 'Bulgarlar gibi'*²⁸ *muhtariyet elde etmek istediklerini; Amerikalı misyonerler vasıtasıyla Protestanlığı kabul eden Ermeniler'in, muhtariyet için de misyonerlerden yardım beklediklerini*”²⁹ bildiriyordu. Amerikalı misyonerler Ermeniler'e gerçekten yardım ediyor; özellikle malî yardımlar artarak devam ediyordu. Bu yardımların arkasında, devletlerarası siyasî rekabetin yanısıra din ve mezhep farklılıkları üzerine tesis edilmiş *Amerikan politikası* vardı.

25 Seyidova-Uslu, a.g.m., s.72.

26 Gös. yer.

27 BOA, HR.MKT, 4/18.

28 Bulgar İsyancıları'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin 1878'de Berlin Anlaşması ile Bulgar halkına muhtariyet vermesi ve otonom Bulgaristan Emareti'nin kurulması üzerine, Ermenikomitecilerin muhtariyet talebi, bu gelişmeye nispetle *Bulgar Yolu* olarak da anılmıştır.

29 BOA, Y.PRK.EŞA, 17/19.

1893'ün yaz aylarında, New York'taki Ermeniler adına Oskanyan adlı şahsa gönderilen bir yazıda, “Amerika’da ikamet eden Ermeniler’in menfaatlerini savunacak bir Amerikan gazetesine 10.000 Ermeni’nin abone olacağı”³⁰ bildiliyordu. Anlaşılan, komiteler bir miktar para bulmuş ve Amerikan kamuoyunu yanlarına çekmeye azmetmişlerdi. Bu hususta en büyük yardımcıları, misyoner cemiyetleri idi.

Amerikan Misyonerleri Cemiyeti

Boston’daki Osmanlı Başşehbenderliği ve Boston tüccarından Mösyö Bogigian, buradaki Hınçak Cemiyeti hakkında önemli bilgiler edinmiş ve Aralık 1893’te bu malumat Bâbîâlî’ye de gönderilmişti. Osmanlı istihbaratının elindeki bilgiler, Amerikan Misyonerleri Cemiyeti’nin Hınçak Komitesi’ne manevî desteğinin yanısıra, maddî yardımda bulunduğuna şüphe bırakmıyordu. O tarihte Worchester’da ruhanî bir cemiyet şeklinde ortaya çıkan Hınçak Cemiyeti, sadece birkaç ay önce kurulmuştu. Başkanı, Karekin Çitçiyan adlı bir Ermeni rahip idi. Ecnebi Misyonerleri Cemiyeti, Çitçiyan aracılığıyla Hınçak Cemiyeti’ne her yıl i.in 800 Dolar tahsis etmişlerdi. Boston’daki Hınçak Cemiyeti üyeleri, aslında Atina Hınçak Komitesi mensuplarından ibaretti. Misyonerler Cemiyeti, güyâ bunu öğrendiğinde tahsisatı kesmişti. Dahası, yine o günlerde İstanbul’daki Robert Kolej’e devam etmek için Misyonerler Cemiyeti’nden tahsisat almakta olan bir Ermeni gencinin de Hınçak Cemiyeti’ne üye olduğunu bildiren Osmanlı sefirinin isteği üzerine, bundan sonra ona da para verilmeyeceği bildirilmişti.³¹

Osmanlı Hariciyesi’ne göre, “Hınçak Cemiyeti Ruslar’ın parasıyla iş görüyor; Karekin Çitçiyan adlı Ermeni rahip, Worcester’da bile Protestan Ermeniler’e fesat telkinlerde bulunuyordu”.³² Kısaca, Misyonerler Cemiyeti beyanlarında samimi değildi. Osmanlı hükümetinin tepkisi üzerine, *Yabancı Memleketlerde Bulunan Amerikalı Misyonerler Cemiyeti* kâtibi Rahib Judson Smith, “Misyonerler Cemiyeti’nin kendisine tâbi kiliselerde fesat fikirler telkin edilmesine asla izin vermeyeceklerini” açıklarken; bu sözlerin gerçeği yansıtmadığını iki taraf da biliyordu. Misyonerlerin asıl endişesi, Osmanlı şehirlerindeki kurumlarını âkıbeti idi. Amerikan Misyonerleri bunu, “Ermeniler ile meskûn Osmanlı vilâyetlerde bulunan ve bizce gâyet kıymetdâr

30 BOA, Y.A.HUS, 275/121, 13 Haziran 1893.

31 Boston’daki Osmanlı Başşehbenderi ile Boston tüccarından Mösyö Bogigian’dan gelen iki yazıya istinaden Washington Sefareti tarafından 23 Aralık 1893 tarih ve 257 numara ile Hariciye Nezareti’ne gönderilen hususi ve gizli yazı tercümesi: BOA, Y.A.HUS, 288/21, 30 Aralık 1893. Hınçaklar hakkında bu araştırmaları yapan Osmanlı sefiri, Hariciye Nezareti’ne Robert Kolej eski müdürlerinden Syrus Hamlin’in kendisine yardımcı olduğunu bildirmektedir; ancak, bir süre sonra Hamlin’in Ermeni komitecilerine yardım ettiği ortaya çıkacaktır.

olan müesseselerimizin tahribine izin veremeyiz”³³ diyerek, muhtelif yerlerde ifade etmişlerdi. Sonunda, Bâbîâli'nin baskısıyla Çitciyan Hınçak Cemiyeti'nin idaresinden ayrılmak zorunda kaldı.³⁴ Fakat, Misyonerler Cemiyeti'nin düşümceleri değişmemişti. Osmanlı hükümetini bir süre daha oyalayacaklar, komitecilere gizli surette maddî yardıma devam edeceklerdi.

Halk Toplantıları: Mitingler, Konferanslar Yoluyla Para Toplanması

Hınçaklar'ın Amerika'daki ilk etkili faaliyetlerinden biri halk toplantıları olmuş; bunların öncülüğünü Garabedian yapmıştır. Hınçak Komitesi kurucularından Nişan Garabedian 1890 yılında Amerika Ermenileri arasına gönderilmiş; burada örgütün gizli şubelerini kurmuş, propaganda yapmış, mitingler ve açık hava toplantıları sırasında Ermeni göçmenlerden para toplamıştı.³⁵ Worcester'da 600-700 göçmenin katıldığı böyle bir toplantıda, Garabedian ve yardımcısı Bedros Keljik, “Osmanlı vilayetlerindeki -sözde- zulümden bahsederek, silahsız bağımsızlık olamayacağını; fakat, ihtilâl için savaşmanın çok masraflı olduğunu” söyleyerek, 1894 yılına kadar Amerika'da 10.000 Dolar toplamıştı.³⁶

Christian Herald gazetesi, Amerikan basınında Ermeniler lehine yardım kampanyaları düzenleyen ve komitelere maddî kaynak aktaran kuruluşların başında gelir. Bu gazete yalnız Amerika'da değil Osmanlı vilayetlerinde benzer kampanyalar gerçekleştirmiştir. 1896'da gazetenin teşvikiyle Ermeniler'e para yardımında bulunan bazı Amerikan misyonerlerinin yedi adet yardım komitesi kurdukları bilinmektedir.

Aynı yolu izleyen Taşnaklar, Amerika'daki Ermeni göçmenlerine yakınlık göstermiş; burada, 1903 yılında 36, 1907'de 48, 1914'te 77 komite kurmuşlardır. Hınçaklar, Amerika'da eğitilmiş 1.700 kadar fedai toplamışlardır.³⁷ Hepsinin ihtiyaçları, şüphesiz Amerika'ya yerleşen Ermeniler ve Amerikan halkı tarafından karşılanmıştır.

32 BOA, HR.SYS, 2830/1.

33 Aynı yer..

34 BOA, Y. PRK. HR, 18/47.

35 Şimşir, a.g.m., s. 105.

36 Robert Mirak, *Torn Between Two Lands, Armenians in America (1890 to World War I)*, Cambridge 1983, s. 207.

37 Bilâl N. Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türkler'in Ermeniler'le İlişkisi Sempozyumu (8-12 1984, Erzurum)*, Ankara 1985, s. 105.

Basın ve Propaganda Faaliyetleriyle Para Toplanması

Christian Herald gazetesi, Amerikan basınında Ermeniler lehine yardım kampanyaları düzenleyen ve komitelere maddî kaynak aktaran kuruluşların başında gelir. Bu gazete yalnız Amerika'da değil Osmanlı vilayetlerinde benzer kampanyalar gerçekleştirmiştir. 1896'da gazetenin teşvikiyle Ermeniler'e para yardımında bulunan bazı Amerikan misyonelerinin yedi adet yardım komitesi kurdukları bilinmektedir.³⁸ Bunların ilki Van'da, Miss Grace Kimball³⁹ ile Mösyö ve Madam Reynolds'un yönetiminde olup; bu tarihe kadar 52.500 Frank toplamıştı. İkincisi Erzurum'da, Rahip Chambers'ın; üçüncüsü Erzincan'da Madam Chambers'ın; dördüncüsü Harput'da Rahip Barnum'un; beşincisi Diyarbakır'da Rahib Gates ve Ellie'nin idaresi altında faaliyet gösteriyordu ve bu dört komite 20.000 Frank toplamıştı. Altıncı komite Mardin'de, Rahip Andrus'un idaresinde kurulmuş, 2.500 Frank toplamış; yedincisi Gemerek'te, Fowle'un yönetiminde çalışmış ve yine 2.500 Frank yardım temin etmişti. Christian Herald Gazetesi'nin topladığı nakdî yardımlar arttıkça, Amerikan Misyonerler Cemiyeti enzdindeki nakit miktarı da artıyordu. Gazete, zaten cemiyete bağlı misyonerler tarafından yönetiliyordu. Misyonerler, gazetenin ümit ettiği gibi Bitlis, Antep, Urfa ve Sivas'ta da birer komite tesis ederlerse, Osmanlı hükümetinin herhangi bir teftiş ve nezareti olmadan faaliyetlerine devam edenilecekler, Ermeniler üzerindeki nüfuzları da artmış olacaktı.⁴⁰

Misyonerlerin bu hesapları yaparken, Osmanlı hükümeti boş durmuyordu. Bâbiâli, özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında istihbarat faaliyetlerini zorunlu olarak güçlendirmişti. 1915 yılında Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün D. Pitt adlı şahıs hakkında yaptığı soruşturmada, bu şahsın *Babil House/İncil Evi* denilen binada ikamet ettiğini, Amerikalı misyonerlerin yayın aracı olan Herald Gazetesi ile New York ve Boston'da yayınlanan bütün gazete ve haftalık dergilerin İstanbul muhabiri ve İstanbul'daki Misyoner Cemiyeti'nin veznedar ve genel sekreteri olduğunu öğrendi.⁴¹ Başka bir ifadeyle D. Pitt, bu gazete ve cemiyetin Ermeniler'le ilgili para işlerini de en iyi bilen şahıstı.

Amerika'daki Ermeni Göçmenlerden Zorla Nakdî Yardım Alınması

Osmanlı vilayetleri, Kafkasya ve Rusya'dan Amerika'ya firari veya göçmensfatıyla gelen Ermeniler, ya komitelerin yardımıyla Yeni Dünya'ya

38 27 Ocak 1896 tarihi itibarıyla Washington'daki OsmanlıSefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 25 numaralı yazının tercümesi: BOA, HR.SYS, 2834/32.

39 Miss Kimball, Osmanlı hükümeti aleyhtarı yazılarıyla tanınıyordu. 1896'da Dahiliye Nezareti, Vanvilayeti aracılığıyla Kimball, bu hususta resmenikaz edmiştir (Aynı yer).

40 BOA, HR.SYS, 2834/32.

41 *Ermeni Faaliyetleri*, c. I, s. 189.

gidiyor veya Amerika'ya ayak bastıklarında karşlarına ilk olarak komiteciler çıkıyordu. Varlıklı Ermeniler'den bağış talep eden komiteciler; çoğu fakir olan diğer göçmenleri takibe alıyor; istihdamlarıyla yakından ilgileniyor, ilk fırsatta *iane* istiyordu.

Temmuz 1890'da Osmanlı vilayetlerine gitmek üzere pasaport almak için NewYorkŞehbendeliği'ne gelen Harputlu üç Ermeni, "*Marsilya'ya ulaştıklarında Armenia gazetesi, yazarlarından Portakalyan'a 12 Osmanlı lirası vermezlerse Bâbiâli'ye ihbar edileceklerine dair Worchester'daki dostlarından bir mektup aldıklarını*" haber veriyorlardı. Serkiz Bogosyan, Simon Bağdikoğlu ve Serab oğlu Bogos adlı şahısların anlattıklarına bakılırsa, bunda, Worchester'da yaşayan komiteci Portakalyan'ın rolü bulunuyordu.⁴²

Aynı günlerde, Worchester'daki Ermeniler, Protestan telkinlerine karşı şehirde bir Ermeni kilisesi inşa etmek için para topluyorlardı. Hatta, Tophaneliyan adlı bir Ermeni kısa süre öncebu maksatla Marsilya'ya gidip-dönmüştü.⁴³ Vaktiyle Worchester Şehbender Vekâleti'ne tayin edilmek içinçok uğraşan Tophaneliyan, Marsilya'da iken 2.500 Frank toplamış; fakat hastalanmış ve plânladığı tarihten önce Amerika'ya dönmek zorunda kalmıştı. Bu arada Paris ve Londra'yı dolaştıktan sonra Worchester'a dönen ve 3.000 Dolar toplamış bulunan Ermeniler, Worchester'dakilise tesisi için arsa satın almışlardı. Elleriindeki nakitînşa çalışmasına yetmediğinden, yardım toplamaya devam ediyorlardı.⁴⁴

Yukarıdaki misaller, istisnaları olsa bile Amerika'da yeni bir hayata başlayan Ermeniler'in mücadeleleri ile komitelerine finans kaynağı arayan Ermeniler'in aynı vasıta, fakat farklı amaçlarla nasıl bir araya geldiklerini göstermektedir.

Sâlib-i Ahmer Cemiyeti

Amerikan Hükümeti'nin *Ermeni Meselesi* hakkında kamuoyu baskısıyla gergin bir politika izleyebileceğinden rahatsızlık duyan ve Amerikalılar'ın Ermeniler'e *mazlum* değil, *Hristiyan* oldukları için yakınlık gösterdiklerini bilen Osmanlı hükümeti, bu hususları müzakre etmek amacıyla Washington hükümeti nezdinde birka. Defa girişimde bulunmuştu. Nihayet, 1895'te *Sâlib-i Ahmer Hadisesi* de iki hükümetin arasını iyice açmıştı. Ermeniler'e maddi yardım toplamak üzere kurulan bu cemiyet, Osmanlı tarafının bütün itirazlarına

42 BOA, HR.SYS, 2823/15, 26 Temmuz 1890).

43 1 Temmuz 1890 tarihli itibariyle Washington Sefareti Maslahatgüzarı tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 102 numaralı yazının tercümesi: BOA, HR.SYS, 2823/15, 26 Temmuz 1890.

44 BOA, HR.SYS, 2823/15, 26 Temmuz 1890).

rağmen Amerikan Hariciye Nezareti tarafından resmen onaylanmıştı. 1896'dan başlayarak cemiyet reisi Mösyö Barton'ın idaresinde çalışan cemiyet, her fırsatta *Bâbîâli, Türk kavmi ve diyânet-i İslâmiye aleyhine* iftiralarla dolu mitinglerde hazır bulunmuştu.⁴⁵

Amerika'ya Ermeni Göçünün Hızlanması ve Yardım Faaliyetlerinin Artması

Şubat 1891'de, Ermeniler'in Amerika'ya göçleri dikkati çekecek surette artmıştı.⁴⁶ Ermeni firari ve göçmenlerin bir kısmı Amerikan tabiiyetine geçtikleri halde, içlerinde, binlerce mil katederek Osmanlı vilayetlerine gidip-dönenler vardı. Washington'daki Osmanlı Sefareti, 22 Haziran 1893 tarihi itibarıyla Hariciye Nezareti'ne gönderdiği resmî yazıda, "*Amerika'ya gelen Alman ve İrlandalılar hemen hiçbir vakit memleketlerinde kalmak üzere vatanlarına avdet etmiyorlar*"⁴⁷ diyor; Osmanlı Ermenileri'nin niçin defalcageri geldiklerini araştırıyorlardı. Önemli tespitlerden biri, Amerika'ya yalnız Osmanlı tebeası göç etmiyor; Almanlar, İrlandalılar da göç ediyorlardı. İkinci husus, aslında buraya göç edenler yalnız Ermeniler değildi. Osmanlı Müslüman tebeasından da göç edenler bulunuyordu. Fakat, Atlas Okyanusu'nun iki yakası arasında devamlı seyahat eden ve Osmanlı sınırlarından bazen Aöerikan pasaportuyla, çoğu zaman kaçak olarak geçen Ermeniler genellikle komiteci olup; para ve silah naklediyorlardı.

Eski "Osmanlı", Yeni "Amerikalı" Ermeniler Arasında Rekabet ve Bunun Nakdî Yardımlara Yansıması

Ermeniler, komite ya da çeteler halinde hareket etmenin Müslümanlar üzerinde daha etkili daima inanmış; malî kaynak arayışlarında bunu göz ardı etmemiş; yardımları cemiyetler/komiteler adına toplamışlardı. Mesela, Ermeni, Bulgar, hatta Hristiyan Arnavut çetelerinin birlikte hareket ettikleri *Makedonya Meselesi* yeni bir döneme girerken, 1902 yılında, Antranik çetesinin başarılı olacağı iddiasıyla yardımlarının devamını isteyen Hınçak yanlıları ile Truşaklar'a güvenmeyen New York'taki zengin Ermeniler, *Şubat 1902'de Haygagan Inknabache Banoutian Enquérouitioun* adı altında, bir cemiyet kurdular.⁴⁸ Bu tarihe kadar hiçbir Ermeni komitesine katılmayan ve *tarafsız*

45 BOA, HR.SYS, 2864/82.

46 Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 6 Şubat 1891 tarih ve 12 numaralı yazının tercümesi: BOA, HR.SYS, 2823/49, 24 Şubat 1891

47 BOA, HR.SYS, 2851/29, 12 Temmuz 1893.

48 New York Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 10 Şubat 1902 tarih ve 34 numaralı yazının tercümesi: BOA, HR.TO, 357/77, 13 Mart 1902.

olarak tanınan Amerika'daki zengin ve güya akli başında Ermeniler'in kurdukları bu komite, aslında diğer Ermeni komitelerini *protesto* amacıyla ortaya çıkmıştı. Buna rağmen, komite "*onlar gibi para toplayacak, Osmanlı Ermeni köylülerine gönderecek, bu paralarla çeteler kurulacak ve Müslümanlar'a karşı Ermeniler'in güvenliğini sağlayacaktı*". Komite idaresi şöyle belirlenmişti: Rahib Papasyan, kâtip; Maşdotzadlı bir Ermeni, geçici başkan; halı tüccarından Agob Aleon, sandikkâr. Anlaşıldığı kadarıyla varlıklı New York Ermeniler'i, komite kasasını bir halı tâcirine teslim etmişlerdi Bu sırada New York'taki Ermeniler 200-300 civarında olup; hemen hepsi komiteye üye kaydedildi. Bazı üyeler, halen Osmanlı Devleti ileticari münasebetleri devam ettiğinden üye kaydını takma isimlerle yaptırıldılar; ilk toplantıda 322 Dolar para topladılar.⁴⁹

Osmanlı Hükümeti'nin Para Yardımlarını Önleme Çabaları

New York Şehbender Vekili Mehmed Fuad Bey'in İstanbul'a bildirdiğine göre, Hınçak Cemiyeti reislerinden Nişan Garabedian, Atina'daki komite merkezi tarafından Ermeniler'in ikamet ettiği ecnebi memleketlerinigezerek, cemiyet adına para toplamaya memur edildiğinde Amerika'daki Ermeni ahaliye müracaatla iâne toplamış, onları silah satın almaya ve asker talimine sevketmişti. Bâbüâli Garabetyan'ı izletmiş, Amerikan hükümeti ve Misyonerler Cemiyeti nezdinde diplomatik girişimlerde bulunarak, kendisini etkisiz hale getirmeye çalışmıştı.

Amerika'da oturan Osmanlı Devleti tebeasının Sadaret, Seraskerlik ve diğer bazı makamlara gönderdikleri 17 Nisan 1894 tarihli bir yazıdan, buradaki Müslüman Osmanlı tebeasının da Ermeni komitecileri takip ve ihbar suretiyle hükümete yardımcı oldukları anlaşılıyordu. Bu ihbarlardan birinde, komitelere iane toplayanlar arasında İstanbul'dan Amerika'ya gelen Mıgırdiç adlı birinin varlığından bahsediliyor; Mıgırdiç'in, bir ara Van'da ticaret reisi olarak görev yaptığı bildiriliyordu. Bu şahıs Simon Bey'den komite hesabına 15.000 Lira aldırılmıştı.

Muhbir, Amerika'daki Ermeniler'den öğrendiği kadarıyla Anadolu'da komiteciler adına nakdi yardım toplayanları şöyle sıralıyordu: Maraş'ta tacir Harikyan Hacı Avedis; Haçin'de Agop oğlu Kara Serkis; İzmir'de Balyozoğlu'nun kayınbiraderi Miran Kahraman, Agop Filcancıyan, İzmir Mahkemesi İstfnâf Dairesi Müdde-i Umumisi Artin Çizmecıyan ve kâtibi olan Ermeni ilerkek kardeşi Belez (?). Adı geçenler şirket [komite] üyeleri olup, Ermeniler'e silah satın almak için para topluyor, silah alımında bizzat aracılık

49 Aynı yer.

ediyorlardı. Kendilerine Avrupa'dan da para geliyordu. Böyle bir alış-veriş için Londra'daki şirketlerin direktörü Hınçakyan Named (?) eliyle Amerika'ya 20.000 Lira gönderilmişti. Maraş'tan toplanarak Amerika'ya gönderilen silah parası 3.000, Haçin'den gelen 2.800 Osmanlı Lirası idi. Ayrıca, Amerika'da Ermeniler kendi aralarında paratopluyorlardı. Komiteler, her Ermeni'den ayda 10 kş./sent iane tahsil ediyor, her yıl kişi başına 2 Lira/Dolar istiyor, vermeyenlerden zorla alıyorlardı. Komitenin Amerika'da topladığı nakit, Osmanlı şehir ve kasabalarından gelen paranın dört mislini buluyordu. Komite, bu paranın bir kısmıyla silah alıyor ve Osmanlı vilayetlerine sevk ediyordu.⁵⁰

1894'teki Sasun Ayaklanması sonrasında Osmanlı Ermenileri'ne yardım etmek üzere harekete geçen Amerikan kuruluşlarından Misyonerler Cemiyeti, Amerikan Protestan Kilisesi, Amerikan Kızıllaçıcı ve başta Christian Herald Gazetesi olmak üzere diğer bazı Amerikan gazeteleri kısa zamanda seferber edilmişlerdi. Washington'daki Osmanlı sefiri Mavroyeni Bey, "bu bir dini ayaklanmadır" diyor; Amerika'nın Dışişleri Bakanlığı'na nota üstüne nota gönderiyordu.⁵¹ Fakat, özellikle Protestan Kilisesi kampanyayı giderek şiddetlendirmişti.

Sonunda, birkaç yıl içinde yalnız Sivas Ermenileri'ne Amerika'dan yaklaşık 150.000 Dolar gönderilmişti. Bunlara, 1896 yılında 50.322 Dolar, 1897'de 55.594 Dolar, 1898'de 23.678 Dolar, toplam 148.896 Dolar verilmişti. Diğer yerlerde dağıtılan Amerikan yardımları daha fazladır. Para, Amerikan misyonerleri tarafından dağıtılmış, bir kısmı doğrudan Taşnak ve Hınçak komitelerine teslim edilmişti.⁵²

Christian Herald Gazetesi, 1895'te Amerika'da yürütülen Ermeni yardım kampanyalarında toplanan paraları W.W. Howard adlı biri vasıtasıyla Van'a göndermişti. Bâbîâli, Washington'daki Osmanlı sefaretinden "*Howard'ın Türk düşmanı*" olduğu istihbaratını alınca, 4 Ekim 1895'te Amerikan Hariciyesi ikaz edilmişti.⁵³ Bu gelişmelere rağmen, Amerikan misyonerleri Osmanlı vilayetlerinde yılda 283.000 Dolar harcamakta idi. Zikredilen tarihe kadar yapılan harcamaların toplamı 10.000.000 Dolar'ı aşmış, yarıdan fazlası Amerika halkından toplanmıştı. Bu sırada Osmanlı Lirası, 4.40 Dolar olup;⁵⁴ bahis konusu yardım, yaklaşık 2.500.000 Osmanlı Lirası civarında idi.

50 BOA, Y. PRK. MYD, 14/85.

51 Şimşir, a.g.m., s. 101-102.

52 Aynı yer.

53 Gös. yer.

54 Şimşir, s. 68-69, 87.

Amerikan Halkının Tepkileri ve Yardımların Azalması

1900'lü yılların başında Amerikan halkının Ermeni komitelerine yaptığı yardımlar azalırken; buraya yerleşmiş ve son çeyrek asırda zengin olmuş Ermeniler'in yardımlarında artış gözlenmeye başlamıştı. Bâbîâli bu sırada Balkanlar'da meşgul olup, *Makedonya Meselesi* sebebiyle zor günler geçiriyordu. Osmanlı hükümeti üzerindeki yabancı baskılarının arttığı bir sırada, Washington'daki Osmanlı Sefareti tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 2 Şubat 1902 tarihli bir yazıda, New York Başşehbenderliği'nin yaptığı istihbarata dayanarak, Amerika'ya dağılmış bulunan Ermeni komiteleri hakkında bilgi paylaşıyordu. Nakdî yardım faaliyetlerini de ihtiva eden yazı, 9 Mart 1902'de padişaha arz edilmişti.⁵⁵

Başşehbender Kaymakam Aziz Bey, komiteleri yakından izletmiş ve ayrıntılı raporlar düzenlemiştir. "*Amerika'da oturan bütün Ermeniler'in ya komiteci ya da bunlara meyilli olduklarını*"⁵⁶ bildiren başşehbender, istihbaratının önemli bir kısmını komitelerin ianesine ayırmıştı. Komitelerin üye kayıt ve kabulleri düzenli olmayıp, her komite diğerinden farklı hareket ediyor; hepsi merkez komiteye bağlı bulduklarından, Ermeniler mensup oldukları komitenin toplam üye sayısını bilmiyorlardı. Her şehirde komite şubesi bulunduğu hepsinin malumu idi. Fakat, *Amerika'da Ermesi Meselesi'nin modası geçmişti*. Ermeniler, Amerikalılar'ın *muhabbet ve hayırseverliğinden* 3-4 yıl önceki kadar faydalanamıyor; *bazı serseriler ara-sıra para koparmak için bunu ileri sürseler* de kamuoyu artık lâkayt davranacaktı.⁵⁷

Aziz Bey'in tahminiyle, o sırada Amerika'da 12.000-15.000 arasında Ermeni nüfus bulunuyordu.⁵⁸ Bunlar en fazla New York, Boston, West Hoboken, Philadelphia, Paterson/N.J.Providence/R.I, Worcester/Massachousette, New England'ın sanayi bölgeleri, Chicago ve Fresno/California'da toplanmış ve cemiyetler kurmuşlardı. Cemiyetler, doğrudan Londra, Cenevre ve diğer Avrupa şehirlerindeki komite merkezlerine bağlı idi. Her cemiyetin Amerika genelinde *umumî vekili* olup; bu vekillerin belirli bir ikametgâhı yoktu; şehir şehir dolaşır, şubeleri teftiş ederlerdi. İhtilal komitelerinin başlıca işi para toplamaktan ibaretti. Amerika'daki bütün Ermeniler'in işleri yolunda olduğundan, komitecilerin bütün ümitleri onlara mâtufdu. Âdetâ bunları kendileri için *sağmal inek* ve Amerika'yı da *münbit bir mer'a* gibi telâkki etmekte idiler.⁵⁹ Her komite haftada bir toplanır; Haziran-Eylül ayları arasında

55 BOA, İ.HUS, 1319 Za/129.

56 Aynı yer.

57 Hariciye Nezareti'nin 1 Aralık 1901 tarihli bir yazısı: BOA, İ.HUS, 1319 Za/129.

58 Bir numaralı melfuf rapor tercümesi: BOA, İ.HUS, 1319 Za/129.

59 Aynı yer.

rastlayan 9 aylık dönemde konferanslar, mitingler, eğlenceler düzenlenirdi. Her faaliyetin sonuna doğru para toplanır, komiteye teslim edilir, *umumî vekil* ve şube reislerinin maaşları toplanan paralardan ödenirdi.⁶⁰

Başşehbenderin raporundan, Amerika'daki Hınçaklar'ın erken bir tarihte iki gruba ayrıldıkları anlaşılmaktadır. 1902'de bir kısım komiteciler Nazarbekyan, diğerleri Alpierre taraftarıdır Alpierre taraftarları *Yeni Hınçaklar* olup, Nazarbekyan yanlılarını *ellerindeki parayı doğru* kullanmamakla suçluyorlardı.⁶¹ Suçlamalara muhatap olanlardan biri de Protestan rahipliğinden atılan Karekin Çitçiyani idi. 1898'de New York Patrik Meclisi, Zeytun Ermenileri yararına bir eğlence düzenlemiş ve 700 Dolar toplamıştı. Çitçiyani, bu faaliyete katkıda bulunmuş, karşılığında hasılatın bir kısmına elkoymuştu. Bu parayı *Dikris* adlı gazeteyi satın alırken kullanan Çitçiyani, gazetenin adını *Tazein Haireniatz* olarak değiştirmiş, Worcester'da neşretmiş; bir hayli aradan sonra Piskopos Saracyan da fikirlerini yaymak için bu gazeteye para yardımında bulunmuştu.⁶²

Komiteler, nakdî yardımlar için her fırsatı değerlendiriyorlardı. Massachusetts Eyaleti'nde Haverhill şehrinde Khoylou Mektebi komitesi bir şenlik düzenleyerek, 140 Dolar toplamıştı. Amerikan basını, Mösyö Aleksandre Menteşof'un Paris'te bir Ermeni Gregoryen Kilisesi inşaatı için arsa tedarik etmek üzere 80.000 Dolar vermesini teşvik gayesiyle makaleler yayınlıyor; bu ise, komitelerin tepkisini çekiyordu. Hatta komite gazeteleri, "*yabancı bir memlekette kilise inşasının gerekli olmadığını*" açıklayarak; "*bu paranın vatanlarını kurtarmak için 10.000 Ermeni'yi silahlandırmak uğruna kullanılmasının daha faydalı olacağını*" yazmakta idi.⁶³ Tepkiler gittikçe büyüyordu.

Nashua/New Hampshire'da kurulan Taşnak komite şubesi, 14 Ocak 1902'de bir toplantı yapmış; Amerika'daki Ermenileri komitelere yardım etmemekle suçlamış; buna rağmen, Muş civarında bulunan Antranik Çetesi için 113 Dolar 5 sent toplamıştı. Silah ve cephane satın almak üzere Antranik'e gönderilecek olan bu para, tüzük gereği Cenevre Merkez Komitesi'ne teslim edilecekti.⁶⁴ West Pullman'da mahallî komite reisi Gabreilyan ise, Sason ihtilalcilerine verilmek üzere 67 Dolar toplamış, Cenevre'ye göndermişti. Hammond/İllinois'daki Taşnak komite reislerinden Halmazyan ve Kanderyan

60 Gös. yer.

61 BOA, İ.HUS, 1319 Za/129.

62 2 numaralı raporun tercümesi: BOA, İ.HUS, 1319 Za/129.

63 Aynı yer.

64 3 numaralı raporun tercümesi: BOA, İ.HUS, 1319 Za/129.

da kendi bölgelerinde 57 Dolar toplamış, Sason'daki hemşehrilerine gönderilmesi isteğiyle Truşak gazetesine teslim etmişlerdi. Komite şubeleri ortak faaliyetler de düzenliyorlardı. Mesela, Worchester'da toplanarak merkezî komite yararına 11 Aralık 1901'de *Garib* adlı bir tiyatro oyunu sergileyen komiteciler, hasılatın tamamını merkeze göndermişlerdi.⁶⁵

İngiltere ve Sömürgeleri: Ermeni Komitelerine Malî Yardım Seferberliği

Birleşik Krallık Hükümeti ve İngiliz-Ermeni-Hayır Cemiyetleri

Osmanlı vilayetlerinde komite hareketlerinin şiddet kazandığı Ağustos 1895'te, Çarlık Rusyası'nda basın, "*İngilizler'in kendi siyasetlerine hizmet etmeyen 'Ermeni Meselesi' konusunda bir 'Yahudi' gibi davrandıklarını, bu sebeple Ermeniler'e metelik vermeyeceklerine*"⁶⁶ dair bazı haberler yayınlıyordu.

Doğrusu Rus basını, birkaç yıldır *Ermeni Meselesi*'ni yeteri kadar sahiplenmiş görünen Londra hükümetini gerçekçi bir gözlemle değerlendiriyordu. Fakat bir hususu ihmal ediyorlardı. Zira Ermeni komiteleri, Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi Londra'da da hükümetten para yardımı görmüyor; ancak, halktan toplanan aynî ve nakdî yardımlar büyük meblağlara ulaşıyordu.

1890'lı yıllarda İngiltere'de çok sayıda Ermeni hayır cemiyeti kurulmuş, Ermeni halkına ve komite sandıklarına servet değerinde para gönderilmişti. Londra hükümeti, bunlara para vermek bir tarafa tahsil ettikleri meblağın önemli kısmını kendisi tasarruf etmişti.

1890'lı yıllarda İngiltere'de çok sayıda Ermeni hayır cemiyeti kurulmuş, Ermeni halkına ve komite sandıklarına servet değerinde para gönderilmişti. Londra hükümeti, bunlara para vermek bir tarafa tahsil ettikleri meblağın önemli kısmını kendisi tasarruf etmişti. Mesela, hayır cemiyetlerinin Ermeniler yararına topladığı paralar; komite merkezleri üyelerine hesap vermek zorunda olmadıklarından, kolayca komitelerin kasasına girmiş; komitelerin yalan ve iftiralarını desteklemek şartıyla, işaret edilen adreslere nakledilmişti. Öyle ki, İngiliz siyasetçi ve aristokratlarının başında bulunduğu sözde hayır cemiyetlerine aktarılan bu paraların *esrarlı yolculuğunu* takip edebilmek gerçekten mümkün değildi.

65 Aynı yer.

66 BOA, HR.SYS, 1321/64.

İngiltere'nin sırlarla dolu Ermeni hayır cemiyetlerinden biri, *Grosvenor House Komitesi*'dir. Londra'nın en varlıklı soylularından *Westminster Dükü*'nün⁶⁷ başında bulunduğu komite, Londra'daki İngiliz Ermeni Cemiyeti'nin, 1895'te bölünmesi ve *çalışkan (!)* üyelerinden ikinci bir komitenin kurulması kararlaştırıldığında ortaya çıkmıştır. Malum toplantıları Dük'ün ikâmetgâhı olan *Grosvenor House*'da yapıldığından, komite de bu adla tanınmıştır.⁶⁸

İngiliz Ermeni Cemiyeti'nin niçin bölündüğüne gelince, muhtemelen, yönetici ve üyelerinin Gladstone ve Bryce gibi politikacılarından kurulu olması; bunların iktidardan uzaklaştıkları dönemlerde hükümetin komite üzerindeki kontrolünün zayıflaması olsa gerekir. Bu görüşü destekleyen belgeler hiç de az değildir. Mesela, Londra'da *Vatanperver Komitesi*'ne mensup Ermeniler, şehrin bazı yerlerine yayılmış, sayıca bir hayli fazla olup; özellikle genç avukatlar, yazarlar ve öğrencilerin devam ettiği *Debating Club*'lara devam ediyorlardı. Komite reisi Agopyan da bu kulübe geliyor, konuşmalar yapıyordu. Sullivan adlı eski bir gazetecinin yönettiği *Debating Club*'lar; Gladstone'un partisine taraftar kazandırmak için çalışıyor, personel, Gladstone'un komitesinden maaş alıyorlardı.⁶⁹ Müsteşarlık, parlamento üyeliği ve bakanlık görevlerinde bulunmuş olan Bryce ise, kraliyet sarayının lütfuyla sonradan bazı ünvanlar kazanmış olmasına rağmen, *Ermeni Meselesi*'ne dair Osmanlı aleyhtarı İngiliz diplomasi belgelerinin yayınlandığı *Mavi Kitap*'tan dolayı komitecilerin gönlünü kazanmış; muvakkaten bazı makamlar işgal etmişti.

İngiltere'de, 1890'lı yıllarda kurulan Ermeni komiteleri, muhtemeldir ki, sözde *masum ve mazlum Ermeni dul ve yetimleri* için kuruş kuruş topladıkları paraları; yukarıda kaydedildiği gibi yabancı devlet adamları ve aristokratlarla paylaşmış; komite reisleri de genellikle Amerika ve Avrupa'daki büyük merkezlerde lüks içinde yaşamışlardır.⁷⁰ Osmanlı vilayetlerine gönderilen küçük meblağlar ise, taşrada görevli yabancı konsoloslar ve yardımcıları tarafından gizlice dağıtılmıştır. Mesela, Mart 1898'de İngiltere'nin Van Konsolos Vekili avlanmak bahanesiyle vilayet dahilindeki seyahatini dikkati çekecek derecede arttırmış; aslında yardım dağıtmakta olan İngiliz diplomatın, yakında İran'a doğru gideceği öğrenilmişti.⁷¹ Diplomatik misyon vasıtasıyla

67 İngiliz aristokrasisinde bu unvan, Kraliçe Viktora döneminde ihdas edilmiştir. Grosvenor House Komitesi, 1890'lı yıllarda Westminster Dükü olan Hugh Richard Arthur Grosvenor (1879-1853)'un başkanlığında faaliyet göstermiştir (http://www.ukdukes.co.uk/the_dukes/the_duke_of_westminster/2nd_duke_of_westminster/)

68 Londra Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Mayıs 1895 tarih ve 391 numaralı yazının tercümesi: BOA, Y.A.HUS, 329/80.

69 BOA, HR.SYS, 2823/7.

70 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Güler Yarcı, "Lyonel Bondy'nin "Dinamit ve Diplomatlar" Başlıklı Makalesi ve İhtilalcı Ermeni Hınçak Komitesi", Osmanlı'dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör, Editör: Doç. Dr. Osman Köse, Samsun 2009, s. 187.

dağıtılan paranın mahreci, Büyük Britanya Adası; toplanma mahalleri ise kültür merkezleri, mitingler, kongreler idi.

Cardiff Kongresi

Londra Sefareti, 27 Eylül 1898'de Hariciye Nezareti'ne, Ermeniler yararına Cardiff'te yapılan konferans hakkında bilgi vermiş; son iki yıldır Londra'da kurulmuş yardım dernekleri ve bunların tahsilatına dair özetle kaleme alınan bir broşür gönderir.⁷² Az sayıda basılmış olan bu broşürün muhtevası oldukça ilgi çekicidir.

22 Eylül 1898'de Cardiff'te açılışı yapılan konferansta konuşmacılar, *Osmanlı Devleti'nin baş düşmanı Rusya'ya karşı kendileri de düşmanca tavır sergilemişlerdir*. Ölen Ermeniler için Landaf Kilisesi'nde bir âyin yapılmıştır. Âyini kilisenin başdiyakozu Rahip Ruseldi yönetmiş; vaazında, Anadolu'da 30.000 Hristiyan'ın sebepsiz yere öldürüldüğü propagandasıyla, cemaati *Ermeni Muhibban Cemiyeti'nin* Anadolu'ya misyonerler yollayacak bir hale gelebilmesi için yardımda bulunmaya teşvik etmişti. Vaaz sırasında kiliseye gelen oniki Ermeni'nin daha önce bu derneğe önemli para yardımında bulunan zengin tacirlerden oldukları sanılıyordu. İngiliz ileri gelenlerinden âyine katılanlar arasında Cardiff Belediye Başkanı ve eşi, eski bakanlardan James Bryce, Newport Belediye Başkanı, Rahip MacColl Tompson, Dr. Rendel Harris, Mösyö Edward Millar, Mösyö Monroe Ferguson, Amerikan hükümetinin Cardiff konsolosu ve Ermeni Muhibbanı Cemiyeti'nin İngiltere'deki görevlisi Dr. Ruprend Philip ile Prof. Conway de bulunmuştur. Conway, derneğin sekreteri; Rahip Tompson, Cardiff Şubesi Başkanı; Ferguson, derneğin sekreteridir.

23 Eylül'den başlayarak Bryce başkanlığında devam eden toplantılarda; Bryce, Rahip Ruseldi'nin vaazında olduğu gibi Anadolu'da yardıma devam etmenin para toplanmasına bağlı olduğunu, bu amaçla dernek şubelerinin ortak çalışması gerektiğini söylemiş; Merkez Komitesi Başkanı Lady Cavendish'in bu işte kullanılmak üzere 30 İngiliz Lirası gönderdiğini belirterek maddî yardımları teşvik etmiştir.

Ermeni Hayır Cemiyeti Merkez Komitesi, Victoria sokağı, 47 numaralı dairede faaliyet gösteriyordu. Bryce'ın açıklamalarına göre, İngiltere ve Amerika hükümetleri cemiyete yardımcı oluyorlardı. Aslında Hınçak Komitesi

71 Van Vali Vekili Ferik Şemsi imzasıyla Mâbeyn-i Hümâyün Başkâtâbeti'ne yazılan 1 Mart 1898 tarihli şifre telgraf: BOA, Y.PRK.UM, 41/23.

72 Londra Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne 27 Eylül 1898 tarihi itibarıyla gönderilen 386 numaralı yazı ve ekleri: BOA, Y.A.HUS, 391/5.

üyelerinden kurulu bu cemiyet, Cardiff Konferansı'na kadar İngiltere, Amerika, Fransa, Almanya ve İsviçre dahil beş devletten maddî yardım almıştı. Fransa ve Almanya'dan gelen yardımlar beklenenin üzerinde idi. O güne kadar yaklaşık 600 Ermeni yetiminin eğitiminde kullanılmak üzere İsviçre'den 800.000 Frank gelmişti.

Tarihçi, parlamenter ve eski bakan sıfatlarıyla tanınan Bryce, Cardiff Konferansı'ndaki konuşmalarında, "*Şark Meselesi hakkında fikirlerini açıkladıkları takdirde İngiltere hükümetini güç durumda bırakacağını; o sırada Girit Meselesi'nin devam ettiğini; Cardiff'e gelenlerin farklı partilere mensup olduklarını; dolayısıyla siyasî konulara girmediklerini*" vurguluyordu. Konferansın nasıl amacının Ermeniler'e yardım ve felâkete uğramış olanları kurtarmak olduğu yönünde bir tavır sergileyen Bryce; "*yardımseverlerin bu tutumlarını daha da güçlendirmelerini, yardımların dağıtılmasında en uygun araçları araştırdıklarını; bundan sonra da derneklerin birbiriyle münasebetlerini geliştirmekle meşgul olacaklarını*" sözlerine ekliyordu.⁷³

Prof. Ramsey, Cardiff'te Ermenisiz Ermenistan kurmak istediği iddiasıyla Çarlık Rusyası'nı şiddetle eleştirmiş; padişahın Ruslar'a güvenmediğini, "*Ermeni Muhibbani Cemiyeti'nin Osmanlı tabiiyetindeki kimselere yardım etmekle, aslında padişaha hizmet ettiğini*" söyleyecek kadar ileri gitmişti. Ramsey, "*Ermeni Merkez Komitesi'nin Kıbrıs Adası'nda kurulduğunu, orada Ermeniler'in tarım, ticaret ve san'atla uğraşacaklarını*" söylemekle de Londra hükümetinin *Kıbrıs Konvansiyonu*'nu istismarını kamuoyu önünde itiraf ediyordu.

Ermeniler'e yapılacak maddî yardımlardan şahsî nüfuz ve servet kazanacakları yakında anlaşılacak olan konuşmacılardan, Mösyö Stevenson, İngilizler'i "*biraz daha cömert ve iyiliksever olmaya*" çağırıyordu. Bu çağrılar etkisini göstermiş; yaklaşık 400 kişinin katıldığı üçüncü toplantının sonunda 31 İngiliz Lirası, 9 Şilin, 4 Pens toplanmıştı.⁷⁴

73 Konferansta, vaktiyle bir süre Erzurum ve Urfa taraflarında kalmış olan Mösyö Harris, Ermeni muhtaçlarına yardımlarından dolayı yabancı konsoloslara teşekkür etmiş; Urfa'dan yeni dönen Mösyö Millar, Harris'in *yaklaşık 15.000 Ermeni çocuğunun aç ve çıplak olup, köpeklerle atılan ekmeği yedikleri* şeklindeki bir ifadesinin *abartılı olmadığını* söyleyerek Ermeni propagandası yapıyordu (Aynı yer).

74 Cardiff Konferansı toplantı serisinin sonuncusu 24 Eylül'de yapılmıştır. O gün Mösyö Arnol adında biri, Ermeniler'in oturdukları sancaklarda gelişen haberleri vermek üzere büyük bir gazete çıkarılmasını teklif etmiş; bu gazetenin "*İngilizler'in Ermeniler'i hatırlaması ve onlara yardımda bulunmasını*" sağlamak için gerekli olduğunu öne sürmüştür. Avrupa'da Ermeni komitelerine silah-cephane temini, komite şubelerinin kurulması ve ayakta kalmasında kadınların önemli rol üstlendikleri iyi bilinmektedir. Cardiff Konferansı'na katılanlar arasında İngiliz bayanlar da olup; bunlardan Miss Marshall, "*Urfa'dan ihraç edilen malların zararına satıldığını, Ermeniler'e ticareti öğretmeye devam edeceğini; Ermeniler'in sanatlarında faydalı oldukları görülür ve Osmanlı hükümeti ihracat malları üzerine aşırı vergi uygulamaya başlarsa bu malların satılamayacağından korktuğunu*" söyleyecek kadar ileri gitmiştir (Aynı yer).

Londra Sefareti, konferansı özetleyen yukarıdaki hususları Osmanlı hariciyesine nakletmekle beraber, gönderdiği broşürle komitecilerin İngiltere'deki yardım derneklerinin kurulması, şubeleri ve faaliyetleri hakkında inkâr edilemeyecek resmî belgeler sunuyordu. Bu broşür; başka milletler lehine iftira kampanyalarıyla kendi halkından para toplayan bazı Avrupalılar'ın bunlarla nasıl güçlendiğini; nakdî yardımların ne kadarının komitelere aktarıldığını; bu hesaplara nüfuz edebilen çoğu fakir Ermeni komite reislerinin kısa zamanda nasıl zengin ve nüfuz sahibi olabileceği hakkında da fikir vermektedir.

Eylül 1896'da, Avrupalı diplomat Lyonel Bondy tarafından Eylül 1896'da Almanya'da *Berliner Tageblatt* gazetesinde yayınlanan "*Dynamit und Diplomaten*" başlıklı makaleden⁷⁵ birkaç cümleyi burada kaydetmek yerinde olacaktır. "*New York, Londra, Marsilya, Sofya ve Atina'daki gençler avuçlarını oğuşturuyorlar, toplantılar yapıyorlar, bildiriler yayınlıyorlar, hattâ büyük devletlerin sefirlerini tehdit ediyorlar... Onların bol paraları var. Bu paraları sadece zengin Ermeniler'den almıyorlar, ihtilâl komitesi adına haraç topluyorlar. Akir kapıcılar, odabaşları ve hamallardan daayda 15 Piastre alıyorlar ki, bu meblâğ, bu insanların kazançlarının yarısı ediyor*".

Şöyle ki, İngiltere'deki Ermeni yardım cemiyetleri, üç yıldan kısa sürede sözde *Ermeni muhtaçları* için yaklaşık 250.000 İngiliz Lirası toplamışlardır. Bu paranın Frank olarak karşılığı 5.600.000'i geçiyordu. Yardımların amacı ve miktarı soru-cevap şeklinde yazılı olarak da sunulmuştu. Mesela,

"1894, 1895 ve 1896 Savaşı'nda ölenlerin ve açlıktan can verenlerin miktarı nedir?"

Bu konuda derin araştırmalar yapan Avrupalılar, ölenlerin sayısını 100.000'e çıkarmaktadırlar.

"Ermeniler'in ihtiyaçlarını hafifletmek için İngiltere ve diğer devletlerden yardım olarak ne kadar paragelmıştır?"

1897 yılı Mart ayı sonuna kadar İstanbul'daki Ermeni Komitesi'ne verilen para 224.000 Lira [Sterlin]'dir. Bugüne kadar yalnız İngiltere'den gönderilen yardımlar 150.000 [Sterlin]'dir. Lira'ya ulaşmıştır.

75 Yarcı, *Dynamit ve Diplomatlar*, 187. Yazının tam metni için, bkz.: Aynı makale, s. 186-188.

“Yardımlar nasıl dağıtılmıştır?”

1896 yılı Haziran ayı sonuna kadar toplanan yardımlar para ve eşya olarak dağıtılmış; bu tarihten sonra ev yapımı, köylülerin hayvan ve alet-edevat tedariki, yetimlerin eğitim-öğretimine tahsis edilmiştir”.

“Ermeniler kendi dindaşlarına yardım etmişler midir?”

İstanbul Yardım Komitesi, Ermeniler tarafından 16.000 Lira [Osmanlı Lirası olmalı] verildiğini bildirmektedir. Bakülü Mösyö Hodorof yardım olarak birkaç bin lira, Amerika Ermenileri, Dr. Bartum vasıtasıyla 30.000 Lira göndermişlerdir“.

“Türkler ne kadar para aldılar?”

Valiler yardımların dağıtılması esnasında genellikle kolaylık göstermişlerdir. Zor ve şiddet dolayısıyla çok az zarar-ziyan olmuştur. İstanbul Komitesi bu ziyanın % 0,5 oranında olduğunu bildirmektedir”.

“İngilizler’den ne zamana kadar yardım istenecektir?”

Önemli şehirlerin çoğu bugün için yardıma ihtiyaç duymamaktadır. Ermeniler daha önce yardım dilenmedikleri gibi, şu anda da yardım dilenmiyorlar. Ancak çocukların eğitim-öğretimi uzun bir zamanı gerektirmektedir. Bu sebeple daha birçok kişinin bu insanî yardıma memnuniyetle katılacakları ümit edilmektedir”.

Broşür’de yaklaşık 1/3’ü doğrudan kadınlar veya eşleriyle birlikte kadınların 1895-1897 yılları arasında kurdukları 19 Ermeni Yardım Derneği/Komitesi hakkında bilgi verilmektedir. Yedi şehirde faaliyet gösteren bu örgütlerin çoğu kraliyet merkezi, Londra’da olup, 10 adettir. İkinci sırada, 3 örgütle Manchester; 3. sırada 2 örgütle Dublin/İrlanda bulunmakta; Cambridge, İskoçya, Gall ve Cardiff’te ise birer örgüt kurulmuştur. Her birinin muhasebe özeti aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: 1890'lı Yıllarda İngiltere'de Faal Ermeni Yardım Dernekleri

Adı, kuruluş tarihi, yeri	Sermayesi/Gelirleri	Giderleri
Armenian Relief, 1895, Londra	1895 hadiseleri üzerine toplanan yardımlar 101.000 Lira[Sterlin] üzerindedir; <i>millî para</i> ⁷⁶ niteliği kazanmıştır.	12.000 Lira[Sterlin]: Bulgaristan'a sığınan Ermeniler'in ihtiyaçlarına; kalanı [89.000 Lira[Sterlin] İstanbul Merkez Komitesi'ne aktarılmıştır. İngiliz konsolosları, konsolos vekilleri ve Amerikan misyonerleri aracılığıyla Anadolu'da dağıtılmıştır
Womens Armenian Relief, Mart 1895, Londra		Van vilayetinin Kürtler tarafından tahribi üzerine Van şehrine sığınan binlerce Ermeni'ye giyecek dağılmıştır. Nisan 1896'da 22.000 kişinin geçimi sağlanmış; Ermeniler'e bir süre haftada 499 Lira[Sterlin] verilmiştir. Haziran 1896'da Van vilayetinde çıkan karışıklıklarda ölen Ermeniler ⁷⁷ dolayısıyla yeniden yardım toplamaya başlanmıştır. Amerikan misyoneri Dr. Raynold tarafından yetimhane kurulmuştur.
Friend Armenian Relief, Haziran 1896 [Londra]	17.463 Lira[Sterlin] 18 Şilin 8 Pens	Mösyö ve Madam Rendel Harris tarafından Ermeniler'e nakit ve eşya olarak dağıtılmıştır.
Armenian Refugees, 1896 [Londra]	Birkaç bin lira[Sterlin]	Öldürülen Ermeniler'in eşlerinin Kıbrıs Adası'na yerleştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Madam Sheldon Amosi, Eylül 1896'da bir düşkünler yurdu açmış, bu yurt bir süre sonra Larnaka'ya nakledilmiş, ilk sığınmacı kafilesi İstanbul'dan; 200 sığınmacı 1897'de Bitlis ve Antep'ten gelmiş, daha sonra bunlara iş bulunarak istihdamları sağlanmıştır.

76 Metinde bu açıklamayla kaydedilmiştir.

77 İddiaya göre, 10.000 kişidir (Aynı yer).

Adı, kuruluş tarihi, yeri	Sermayesi/Gelirleri	Giderleri
Cyprus Relief, Londra	500 Lira[Sterlin]	Keswick'teki [İngiltere] bir komiteden Rahip Canon Evans aracılığıyla alınan 500 Lira [Sterlin] ile St.Macar Manastırı'ndan 8 yılığına 100 dönüm arazi alınmış, birkaç aile yerleştirilmiş, ipek böceğı yetiştiriciliğini öğretmek üzere Mösyö Von Milingen'in gözetimi altında bir okul açılmıştır. Bu okulda çoğı Ermeni 60-70 kişi yetiştirilmiştir.
Eastern and Collonial Association, Londra		Prof. Patrick Gede tarafından kurulmuştur. Kıbrıs'taki çiftçiler ile göçmenlerin durumunu düzeltmek, tarım yapabilecek Ermeni sığınmacılara iş bulmak amacıyla kurulmuştur ⁷⁸ .
Armanian Homes of Refugee, 1896 ilkbaharı, Londra	6 Aralık 1897 tarihine kadar, 1.496 Lira [Sterlin] 4 Şilin 4 Pens	Londra'ya gelen kimsesiz Ermeniler'e yardımda bulunmak amacıyla kurulmuştur; Eylül 1896'da Kingdom sokağında bir ev kiralanmış; 18 ay boyunca Osmanlı Devleti'nin 60 şehir ve köyünden gelmiş 370 sığınmacı yerleştirilerek bakımları üstlenilmiştir. Bunlardan 125'ine daimi bulunmuş, 70-80 kadarı İngiltere dışındaki ülkelere gönderilmiş, kalanı yakınlarının yanına dönebilecek hale getirilmiştir.
Armenian Rescue, 1896, Londra	Manchester halkından F.C.Crosly tarafından verilen 1.000 Lira [Sterlin] Toplam: 3.101 Lira[Sterlin]	Anadolu'da zulme uğramış bazı Ermeniler'in İran ve Rusya'ya göç etmelerini kolaylaştırmak amacıyla, Amerikalı Mösyö William Wilard Howard ⁷⁹ 'ın teklifi üzerine kurulmuştur.

78 Broşür'de, "bir zamanlar çok verimli olan Kıbrıs Adası, Osmanlı Devleti'nin kötü idaresi yüzünden harap olmuş ise de, bugün İngiliz yönetimi işbaşında olduğundan İngiltere hükümeti bu adamın bayındır hale gelmesi için büyük harcamalar yapmaktadır. Ticari bakımdan önemli başarılar elde edeceği beklentisi hâkimdir"suretinde bir kaut bulunmaktadır (Gös. yer).

79 W. W. Howard, Eylül ayında İran'a gitmek üzere Londra'dan ayrılmıştır. Howard'ingirişimleri ve Amerikalı misyonerlerin yardımıyla Nasturi ve Ermeniler'den 12.000 kişi 1896 yılında Osmanlı tabiiyyetinde çıkarılmıştır (Aynı yer).

Ermeni Komitelerinin Mali Kaynakları

Adı, kuruluş tarihi, yeri	Sermayesi/Gelirleri	Giderleri
British Womens Tamprensi Association, [Londra]		Kadınlar tarafından kurulmuştur. Anacı, yardım toplamak ve kamuoyu oluşturarak Ermeniler adına önemli hizmetlerde bulunmak; 1896 kışında bu komiteden Bulgaristan'a sığınanlara giyecek verilmesi talebinde bulunulunca, Varna'ya 80 denk eşya göndermiştir.
Friend of Armenia, Londra	Nakit:11.002 Lira[Sterlin]10 Şilin, 1,5 Pens [Ayrıca] aynı yardım	Birçok Ermeni yetime bakmıştır
Cambridge'de Harris Homes, Cambridge	3.849 Lira[Sterlin]	Urfa'da Madam Shaton'ın idaresinde Ermeniler'den 33 kız ve 22 erkek, Malatya'da 68, Bitlis vilayetinde Mogonk'ta 20, Bitlis şehrinde 30, Erzurum'da 69, Eğin'de 70 çocuğun bakımını üstlenmiştir.
Manchester'da Şehremini/ [Manchester], Manchester, Ağustos 1895	5.741 Lira[Sterlin]12 Şilin 8 Pens Dük Westminster Komitesi'ne nakledilmiştir	Manchester'da oturan Mösyö Manukyan ve Andresyan'ın isteği üzerine kurulmuş, Kasım 1896'da dağılmıştır.
Manchester Armenian Aid	7.070 Lira[Sterlin]	"Şehremini [Manchester]" Komitesi ile ortak çalışmıştır. Toplanan paraların büyük bölümü Amerika misyonerleri aracılığıyla, halkı kısmen Ermeni olan Osmanlı vilayetlerinde dağıtılmak üzere doğrudan İstanbul'daki Mösyö Plit'e gönderilmiştir.
The Manchester and Salford Womens Armenian Relief, Manchester, Kasım 1896	2.319 Lira[Sterlin] 10 Şilin 5 Pens	İki genç kız tarafından kurulmuş. 5 Mayıs 1897'de kapanmıştır

Adı, kuruluş tarihi, yeri	Sermayesi/Gelirleri	Giderleri
İskoçya'da Scottish Armenian Association, İskoçya, Ekim 1895	4.072 Lira[Sterlin] Temmuz 1898'e kadar toplanan para 30.000 Lira[Sterlin]	Çok sayıda konferans düzenlemiş; halkı kısmen Ermeni olan Osmanlı vilayetlerinin durumuyla ilgili görüşmeler yapılmasını sağlamış; Contemporary Rewiew adlı süreli yayının Ağustos 1895 tarihli sayısında Dr. Delons tarafından yayınlanan önemli bir makalenin 15.000 kopyasını ve binlerce broşür dağıtmış; halka açık toplantılar düzenlemiş, bu toplantılarda benimsenen fikirleri İngiltere Hariciye Nezareti'ne iletmiştir. 1896 yılı sonunda, komite üyelerinden biri Atina'da Ermeni sığınmacılara yardım etmek üzere Yunanistan'a gitmiştir.
İrlanda'da İreland Armenian Relief, 23 Ekim 1895 Dublin	31 Aralık 1896'ya kadar topladığı para 1.619 Lira[Sterlin] 3 Şilin 1 Pens 1897, 1898 yıllarında 292 Lira[Sterlin] 13 Şilin 9 Pens'e ulaşmış Tamamı Dük Westminister Komitesi'ne aktarılmıştır	23 Ekim 1895'te Dublin'de yapılan halka açık bir toplantı sonrasında kurulmuştur.
Ladies Auxiliary of the Friend of Armenia, Dublin, 20 Mart 1897	31 Aralık 1897'ye kadar 567 Lira[Sterlin] 10 Şilin 4 Pens	Halkının bir kısmı Ermeni olan Osmanlı vilayetlerinden gelen bir kadın ⁸⁰ tarafından düzenlenen toplantı sonrasında kurulmuştur. Paranın büyük kısmı Antep'teki yetimhanede bulunan 71 Ermeni çocuğun bakımı için gönderilmiştir. Adapazarı, Diyarbakır ve Harput'ta da bazı yetimlere bakmıştır.
Gall'de Armenain Relief, Gall, Mart 1896	Tamamı Gall'de toplanan 2.650 Lira[Sterlin] 2.000 Lirası Dük Westminister Komitesi'ne, 650 Lirası Womens Relief ve The Friend of Armenia'ya ilettiği komitelere aktarılmıştır.	1897'de, The Friend of Armenia Komitesi tarafından Kuzey Gall'de birçok şube açılmıştır. Bunlardan Bangor'daki şube, Malatya'da 20 yetime bakmıştır
Cardiff Cardiff Armenian Relief, Cardiff, 1896	500 Lira[Sterlin]'den fazladır Dük Westminister Komitesi'ne aktarılmıştır	

Kaynak: BOA, Y.A.HUS, 391/5.

80 Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmenlik yapan ve Ankara Mahkemesi'nde yargılanan komiteci Tomacıyan'ın eşi olmalıdır.

Broşürde adı geçmeyen, fakat Ermeni-İngiliz işbirliğiyle kurulduğu bilinen ve Ermeniler'e maddî kaynak sağlayan başka komiteler de bulunuyordu. Birleşik Krallık'ın Asya'daki en önemli sömürge merkezi Hindistan'dan dahî komitecilere para gönderiliyordu.

Hindistan

İngiltere'nin Asya'daki sömürge merkezi Hindistan'da yaşayan Ermeniler'in⁸¹ komitecilere malî yardımları konusunda kaleme alınmış Osmanlı belgeleri yok denecek azdır. Nadiren rastlanan bu belgelerden biri, Şubat 1888'de Londra'daki Osmanlı Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği “*Ermenistan Meselesi*” ile ilgili olarak Londra'da kurulan *Ermeni Vatanperver Komitesi*'nden bahseden bir yazıdır. Sefir, Hindistan ve Ermeniler'e dair kısa bir ayrıntıya girilmiştir. Buna göre, adı geçen komitenin kurucusu olup; uzun süredir Londra'da ikamet eden Agopyan'ın, aslında maddî güce sahip olmayıp, rivayete göre bir Ermeni ticarî kuruluşunda çalıştığı; uzun süredir, Hindistan ahalisinden olan ve o günlerde vefat eden zengin bir Ermeni tarafından verilen nakdî yardımla geçindiği bildirilmiştir. Sefir, Agopyan ile temasta bulunan kişiler arasında oldukça hatırı sayılır biri varsa, bunun da Mösyo Gladstone'un son kabinesinde Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı yapmış olan parlamento üyesi Mösyo Bryce olduğunu⁸² kaydeder.

Rusya ve Ermeniler

Çarlık Rusyası'nın Ermeni Komiteleri'ne Maddî Yardımları

19. yüzyılın ilk çeyreği ve 20. yüzyıl başlarında Kafkasya'da yaşayan ünlü Rus gazetecei ve tarihçi Vasil Lvoviç Veliçko, Tiflis'te yayınladığı Kafkas gazetesinin editörü olduğu günlerde Maverâ-yı Kafkasya'nın her tarafını dolaşmış, izlenimlerini makale ve kitaplarına aktarmıştı. Veliçko, “*Kafkas: Rus İşî Kabileler Arası Meseleler*” adlı bir eserinde, “*Ermeniler'in Rus Hükümeti ile ilişkileri çetrefillidir. Yakındoğu'daki Rus misyonunun önemini kavrayan I.*

81 Ermeniler'in Hindistan ile münasebetleri, somut bir şekilde 16. ve 17. yüzyıllarda, ticaret yollarını İran üzerinden doğuya doğru genişleten Ermeni tacirleri vasıtasıyla kurulmuştu. Buraya yerleşen Ermeniler, genellikle Madras, Agra ve Bombay'da oturmuşlardı. 1794'te Hindistan'daki ilk Ermenice gazete olan *Azdarar*'ın bugünkü adı *Chennai olan* Madras'ta yayımlandığı bilinir. 19. yüzyılda, Hindistan'daki Ermeni iskânının merkezi, İngiltere yönetimi altında ülkenin başşehri olan Kalküta (Kolkata) idi (George Bournation, *A History of the Armenian People*, Mazda Publishers, vol. 2 (1994), 1500 A.D. to the Present. s. 43-51; David Zenian, “The Armenians of India”, *AGBU News Magazine*, 1 Temmuz 2001).

82 Londra'daki Osmanlı Sefareti'nden 25 Şubat 1888 tarihi itibarıyla Hariciye Nezareti'ne gönderilen 61 numaralı yazının tercümesi: BOA, HR.SYS, 2822/28.

Petro, kuşkusuz Hristiyanları Müslümanlara yeğ tutmuştur” diyordu.⁸³ Rus yazara göre, Ermeni-Rus ilişkilerinde yakınlaşma, II. Katerina döneminde başlamıştı.

Çar yönetimi, Ermeniler’e yaptığı yardımları başta *Eçmiyazın Katagikosluğu*⁸⁴ olmak üzere kiliseler; mektepler; diplomatlar; askerî kurumlar; banka gibi iktisadî kuruluşlar; gerekli gördüğünde ticarî, şirketler ve şahıslar üzerinden yapıyordu. Yardımlar genellikle, Osmanlı vilayetlerindeki Ermeniler arasında padişah ve Bâbiâli aleyhtarı basın-yayın ve propagandalar; Ortodoks olmayan

Ermeniler’in bu mezhebe kazandırılması; komitelerin teşkilâtlanmaları ve silahlandırılmaları; isyan hadiselerinin başlatılması amacıyla kullanılıyordu.

Çar yönetimi, Ermeniler’e yaptığı yardımları başta Eçmiyazın Katagikosluğu olmak üzere kiliseler; mektepler; diplomatlar; askerî kurumlar; banka gibi iktisadî kuruluşlar; gerekli gördüğünde ticarî, şirketler ve şahıslar üzerinden yapıyordu.

Rus hükümeti, Ermeni komitecilere diplomatik misyonları ve askerî teşkilatları aracılığıyla doğrudan yardımda bulunduğu gibi; Amerika ve Avrupa devletlerinden gelen yardımların bir kısmını komitelere aktarıyor; İran’dan destek alıyor; Kafkasya’da kontrol edebildiği hükümet ve milletler aracılığıyla nakdî ve aynı yardım politikasını

sürdürüyordu. 1899’da Osmanlı vilayetlerindeki Ermeni çeteleri ve komiteciler Rus ordusunda bulunan silahlarla silahlandırılmışlardı.⁸⁵ Bu sırada Rusya, “*Osmanlı Devleti’nin Alman ve Fransızlar’a terk ettiği maddî menfaatlerden Rusya’nın hiçbir şekilde hissedar olmadığı...*” gerekçesiyle pasaportu bulunan Ermeniler’in ticaret yapmak üzere iki ülke arasında gidip-gelmelerinde ısrar ediyordu. Bâbiâli ise, II. Abdülhamid’in bir iradesi üzerine, bu yılın sonlarında Rusya’da bulunan bütün Ermeni ve Katoliklerin pasaportları olsa dahi Osmanlı memleketlerine girişini kesinlikle yasaklıyordu.⁸⁶

Rusya her fırsatta Osmanlı aleyhtarlığı yaptığı halde, mesela Şubat 1900’de Erzurum’daki konsolosluğunda 2. kançılar sıfatıyla görev yapan ve 7-8 yıldır bu memuriyette bulunan Mösyö Prjevalsky’nin, aslında Rus ordusunun

83 Ziyad Emrahov “Rus Tarihi Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusyası’nın Rolü”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu (23 Ocak 2014, Ankara) Bildiriler*; Ankara 2015, s. 92.

84 Katagikosluk hakkında bilgi için, bkz.: Ali Arslan, “Ermeniler ve Eçmiyazın Papalığı”, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Gerçeği*, Edit: Bülent Bakar-Needet Öztürk- Süleyman Beyoğlu, İstanbul-Nisan 2007, s. 78-86.

85 Hariciye Nazırı Tevfik Paşa’dan Hüsni Paşa’ya hitaben yazılan 20 Kasım 1899 tarihli yazı: BOA,HR.SYS, 2773/56.

86 BOA, Y.PRK.HR, 28/35.

istihkâm miralaylarından olduğu; ara sıra Tiflis'e gidip-geldiği; Osmanlı Ermenileri'ni Ortodoks mezhebine çekmeye çalıştığı ve mezhep değiştirdikleri takdirde devlete ödeyecekleri vergilerin Rus Hükümeti tarafından karşılanacağını vaad ediyordu.⁸⁷ Aynı günlerde Antranik adlı komite reisi de adamlarıyla birlikte Muş'ta dolaşüyor; Ermeni ahaliden zorla para, silah, elbise ve erzak topluyor; vermeyenleri öldürüyor ya da yaralıyordu.⁸⁸ Kısaca Ruslar, bir taraftan mezhebdaş kazanmak üzere maddî menfaatler teklif ederken, diğer taraftan Ermeni halkının maddî imkânlarını komiteciler aracılığıyla gasp ediyorlardı.

Çoğu 1896'dan sonra Osmanlı vilayetlerden Rusya ve Kafkasya'ya firar eden Ermeniler, genellikle Tiflis, Revan, Kars, Batum ve Bakû ile buralara bağlı nahiyelerinde, kalabalık cemaatler halinde yaşıyor; fabrikalarda işçi olarak istihdam ediliyorlardı. Bunlar, gittikleri yerde bir süre ikametden sonra tabiiyet hakkı kazanmalarına rağmen, Osmanlı uyruğunu kaybetmek istemiyor, geriye dönmeye çalışıyor, mevcut sermayelerini de geri getirmek istiyorlardı.⁸⁹ Gerek Rus, gerekse Gürcü halkı, firarilerin Rusya'da ikametine şiddetle muhalefet ediyor; Rus amelesi, "yabancı amelenin kendilerine tercih edilmesine" karşı çıkıyordu. Bu durumda, mesela 1903 yılı başlarında, Ermeniler'den bazılarının Amerika'ya, bir kısmının Fransa'nın Marsilya şehrine göç ettikleri anlaşılıyordu⁹⁰ Ermeniler'in Ermeni muhacirleri ile varislerine Rusya tabiiyetine geçirildikleri tarihten 20 yılsonrasına kadar Kafkasya'da emlak ve arazi tasarruf hakkını engelleyen yeni kanunî düzenlemeler ile 1903 yılından başlayarak Ermeni firarisi erkek nüfusun Rusya ahalisi gibi Ahz-ı Asker Kanunu'na tâbi tutulmaları;⁹¹ fakat, Osmanlı kanunlarına göre askerlik yükümlülüklerinin bulunmaması da önemli rol oynamakta idi.

Eçmiyazın Katagikosluğu

Çar hükümeti nezdinde en önemli Ermeni kurumlarından biri, İstanbul'daki Ermeni Patrikliği; diğeri, Eçmiyazın Katagikosluğu idi. Siyasî hadiseleri yönlendirebilmek için önce dünya Ermenileri nezdinde büyük bir ruhanî nüfuza

87 Vali Rauf Bey'den Dahiliye Nezareti'nin gönderilen 24 Şubat 1900 tarihli şifre telgraf: BOA, Y.PRK.UM, 49/88.

88 Muş'tan gönderilen ve Bitlis Valisi Hüsnü imzasıyla Yıldız Sarayı'na sunulan 23 Kasım 1901 tarihli şifre yazı: BOA, Y.PRK.UM, 57/12.

89 Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 5 Ocak 1901 tarih ve 6903 numaralı yazının tercümes sureti: BOA, HR.SYS, 2840/37.

90 Batum Başşehbenderliği'nde Hariciye Nezareti'ne gelen 10 Ke 1902 tarih ve 130 numaralı yazının tercemesi: BOA, HR.SYS, 2840/37.

91 Gös. yer.

sahip Katagikosluğu harekete geçirmek gerekiyordu. Avrupa devletleri ve Amerika da bu kurumlarla yakından ilgileniyordu.⁹²

Mesela Fransa’da, Eçmiyazın ile Bâbîâli arasındaki münasebetler Débats gazetesinin 2 Kasım 1892 tarihli nüshasında kamuoyuna şöyle yansıtılıyordu. “Osmanlı Ermenileri Katolik ve Gregoryen olarak iki mezhebe ayrılmıştır. Patrikleri İstanbul’da oturur. Nüfusu az olan Ermeni Katolikleri devletin sâdık tebeasıdır, politika ve mezhep heyecanlarına pek katılmazlar; Patrikleri alışıldığı üzere Bâbîâli ile güzel münasebetlerde bulunur. Gregoryen Ermeniler ise bilâkis ziyade yaygaracıdırlar. Bedbaht hâlleri üzerine Avrupa’nın dikkatini çekmek ve Berlin Kongresi’nde vaad edilen ıslâhâtı talep etmekten geri kalmazlar. En büyük ruhânî reislikleri, Katagikoslarıdır. Katagikos Rusya’da Erivan civarında Eçmiyazın’de ikamet ettiğinden, Bâbîâli’nin Gregoryenler ile münasebetleri bir kat daha nazikleşmiştir”.⁹³

Fransızlar’ın Eçmiyazın’daki ruhânî idareye bakışı hakkında ipuçları veren bu satırlar, laşeme alınırken; birkaç yıl sonra Eçmiyazın’de yaşanacak hadiseler henüz olgunlaşmamıştır. Oysa Katagikosluk, Çarlık Rusyası’nın *Ermeni Meselesi*’ndeki tarihî rolünü etkileyecek ve dünyada Ermeniler lehine nakdî yardım toplamada siyasî kimliği ruhânî hüviyetinin önüne geçecek bir kurumdu. 20. yüzyılın hemen başlarında seyreden gelişmeler de buna işaret ediyordu.

Çar, 1903’te *Eçmiyazın Manastırı* ve Rusya’daki bütün Ermeni kilise ve okullarının nakit ve mal varlığına el koyarak, yönetimlerini Rus hükümetine bağladığını ilân ettiğinde;⁹⁴ kararını Katagikosluk ve Patrikhaneye tebliğ etmişti. “*Eçmiyazın Kürsüsü bütün Ermeniler’cemuteber olduğundan*” Ermeniler kararı protesto etmiş; Erivan, Tiflis ve Elizabetpol/Gence’de gösteriler yapmış; fakat, Osmanlı hükümetinden aracı olmasını istememişlerdi. Bâbîâli ve Saray, Ermeni Patrikhanesi’ni temsilen Katagikos seçimlerine üye göndermek gibi nispeten müdahil olabildiği bu keyfilige⁹⁵ tamamen engel olamamıştı. Ötedenberi Ermeni komitelerinin en büyük finansörlerinden biri olan Katagikosluğun malî kaynaklarının hiçbir zaman Osmanlı’nın hayrına kullanılmayacağı âşikârdı; ancak, Rus hükümetinin kilise sandığına elkoyması, tehlikenin giderek büyüdüğünü gösteriyordu.

Berlin Anlaşması’ndan sonra Çar Hükümeti’nin her fırsatta kışkırttığı

92 BOA, Y. MTV, 61/93.

93 Paris’te yayınlanan Débats gazetesinin 21 Te tarihli nüshasında görülen bendin 31 Ekim 1892 tarih ve mütercim Bogos imzalı tercümesi: Y. PRK. TKM, 26/42

94 BOA, Y.MTV, 249/133; Y.PRK.AZN,23/82.

95 BOA, Y.MTV, 251/67.

Ermeniler'in Rusya'da kurdukları *Tiflis Komitesi*'nin başlıca amacı isyancı Ermeniler'e silahve cephanedayıtmaktı.⁹⁶ Katagikosluk, en etkin vasıtadır. 1895'te Petersburg-İstanbul arasında geçen aşağıdaki haberleşme evrakı da meseleyi açıklamaya yetiyordu. Tiflis'deki Osmanlı Başşehbenderliği, 15 Haziran 1895 tarihli bir telgrafnamesine ek olarak 18 Haziran 1895'te Petersburg'daki Sefarete gönderdiği resmî yazıda,⁹⁷ üç gün önce de kaydettikleri gibi, Ermeniler'in Avrupa'dan silah siparişleri hakkında çok önemli bilgiler veriyordu. Eçmiyazın'de kilise yararına toplanan 100.000 Ruble'nin yalnız 1.000 Ruble'si kilise sandığına konulmuş; kalan 99.000 Ruble Katogikos Mıgırdıç Kırımian tarafından Osmanlı memleketlerindeki isyancı Ermeniler'e sevkedilmek üzere silah satın almak amacıyla İngiltere'ye gönderilmişti.⁹⁸

Ermeni yardımlarının Petersburg'a değil Londra'ya yönelmesi, tamamen Avrupa'daki Ermeni komite merkezlerinin kararları idi. Zira bu tarihte Eçmiyazın'ın mal varlığı henüz Rus hükümetine geçmemişti. Fakat, Katagikosluğun siyaseten de olsa Çarlık Rusyası'na mesafeli, İngiltere ve Amerika'ya yakın durduğu ortada idi. Bunda, Batı'da kurulan Ermeni komitelerindeki ruhban sınıfının nüfuzu önemli rol oynuyordu. Nisan 1897'de Kars Kale Kumandanı General Kadeyef, hususî bir sohbet sırasında yanındakilere, "*Osmanlı Ermenileri muhtâcîni için toplanmakta olan akçelerin daha sonra fesat uygulamalarda kullanılacağına şahsen kesinlikle inandığını, bu durumu özellikle ilgili makamlara resmen bildireceğini*" söylemişti.⁹⁹ Bir Rus generalinin bu ifadesi, Rus-Ermeni münasebetlerinin o tarihte gergin olup, Eçmiyazın ile Petersburg arasındaki mesafeyi de açıklıyordu. Nihayet Çar hükümeti, çok geçmeden kilisenin malvarlığına elkoymuştu.

1904 yılında Avrupa'da Ermeni komiteleri tarafından toplanan paralardan Rusya'ya gönderilen ianeler, Suşa'dan gelen ve Rusya tebeasından olan Melik Paşayef vasıtasıyla dağıtılmıştı. Amaç, 400 kadar Ermeni'yi silahlandırarak, Mayıs ayına doğru Erzurum vilayetinde yeni bir isyan çıkarmaktı.¹⁰⁰ Bu hususta Osmanlı Devleti'nin Tiflis Başşehbenderliği tarafından yapılan

96 BOA, Y.PRK.TKM, 5/4.

97 BOA, A.MKT.MHM, 729/8, lef 3. Bkz.: Güler Yarcı, "Ermeni Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa ve Amerika Silah Sanayiinin Rolü", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Edit:Mehmet Metin HULÂĞU vd., c. 10 (*Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*), Ankara-Nisan 2014, s. 153.

98 Aynı yer.

99 BOA, A. MKT. MHM, 540/16.

100 Tiflis başşehbenderliği'nde Petersburg Osmanlı Sefareti'ne gönderilen 21 Şubat 1904 tarih ve 13 numaralı yazı:BOA,2864/52.

istihbarata bakılırsa, Şubat ayında Tiflis Hükümet Bankası'na Avrupa'dan 50.000 Ruble kadar bir nakit gönderilmiş; Ermeni komitesine verilmesi muhtemel paranın kime gönderildiği açıklanmamış; Mart ayı sonlarına kadar parayı bankadan henüz talep eden de olmamıştı.¹⁰¹

1905 yılında, bu defa İstanbul'daki Rus Sefiri, hükümetinin, "Rusya'da toplandığı söylenen" bir miktar ianeyi, Dr. Zavriyef adlı tıp doktorunun başkanlığında Bitlis Ermenileri'ne dağıtmak için izin isteyecektir.¹⁰² Rusya Hariciye nazırı Kont Lamsdorff'un girişimleriyle, doktor ve beraberindeki hekim ve hizmetkârlardan oluşan heyetin Bitlis'te hasta Ermeniler'i muayene ve kendilerine yardım edecekleri, dolayısıyla bir miktar tıbbî madde getirecekleri, bunlardan gümrük alınmaması talep olunur.¹⁰³ Bitlis valisi Ferid Bey'in ifadesiyle, Dr. Zavriyev daha sonra Muş'a gitmek istemiş; kendisine acilen para gönderilmesini bildirdiğinde, İstanbul'daki Rus Sefareti'ne bu amaçla 33.000 Frank havale edilmiştir. Rus konsolosuyla birlikte Bitlis'te Murahhas Haznik Efendi ile görüşmeler yapan Dr. Zavriyev'in kiöliğini araştıran Osmanlı yetkilileri, Haziran 1905'te, adı geçenin, Ermeni asıllı Baron Agob olduğunu öğrenmişlerdir.¹⁰⁴

Pasinler kazasının Bozviran köyü civarında oturan Ermeni köyleri sakinlerinin yaşadığı yerlere görevli olarak giden ve 13 Eylül 1914'te bölgeyle ilgili bilgi veren sivil polis memurunun raporunda, "*Rusya'da bulunduğu sırada gerek doğu illeri meselesinin, gerekse Kafkasya'da ortaya çıkan ufak-tefek meselelerin çözümünde, Rus hükümetinin Ermeniler'e çok güvendiğini; onları kendi tarafına çekerek, Doğu Anadolu'da istediği zaman bir ayaklanma ve karışıklık çıkardığını ve devletin içişlerine bu surette müdahaleamacını götüğünü*", resmi ve gayriresmi olarak duyduğunu anlatır. Ayrıca, "Petersburg'da bulunduğu son zamanlarda Ruslar'ın bu amaçla çok para harcadıklarını ve Ruslar'a karşı Ermeniler arasında uyanan bağlılığın Osmanlı memleketlerindeki Ermeniler'e de bulaştığını öğrendiğini"¹⁰⁵ bildirir. Rusya'nın Ermeni politikasının gelişmesinde, şüphesiz, çoğu genç yaşlarda Petersburg ya da Kafkasya taraflarından Avrupa ve Amerika'ya gitmiş; mesela Avadis Nazarbekyan gibi Ermeni asıllı nihilistlerin de payı bulunmaktadır.

101 Gös. yer.

102 BOA, Y.MTV, 273/70.

103 BOA, A.MKT.MHM, 625/3.

104 BOA, Y.PRK.UM,76/42.

105 Erzurum Vali Vekili Defterdar imzasıyla Üçüncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen 14 Eylül 1914 tarihli yazı ve ekleri: *Ermeni Faaliyetleri*, c.1, s. 29-30.

Ermeni Vatanperver Cemiyetleri'nin Kurulması ve Nakdî Yardımlar

Osmanlı makamlarına göre, 1892-1893 yıllarında Van, Erzurum ve Harput'a Rus konsoloslarının tayin edilmesini müteâkip, bu vilâyetlerin çoğu mahallinde *Cemiyet-i Vatanperverâne* adı altında komiteler kurulmuş; bunlara, yüklü miktarda para ve silah verilmişti. “*Rus konsoloslarının himayesi ve Osmanlı memurlarının bunlara dokunmaktan çekinmeleri*” sebebiyle, cemiyetler rahatlıkla faaliyette bulunmuşlardı. Bazıları, *Cemiyet-i Mezhebiye*; bir kısmı, *Cemiyet-i Maârif*: en önemlileri *Jimnaz* adıyla tanınıyordu.¹⁰⁶

Fransa: Mısır'dan Kıbrıs'a, Tunus'tan Suriye'ye Ermeni Komiteleri ve Malî Yardımlar

Fransa'da Eğitim Yapan Ermeniler ve Komite Kurma Çabaları

İhtilalci Ermeniler'in Avrupa'da örgütlendikleri ilk ülkelerden biri, Fransa'dır. Buradaki ilk komiteciler, üniversite eğitimi için Fransa'ya gelen çoğu Rus uyruklu öğrenciler ile birkaç firari Osmanlı Ermenisi'dir. Hemen hepsi fakir ve parasızdır.¹⁰⁷ 1897'de İsviçre'de kurulan Hınçak Komitesi'nin temeli, 1896'da Marsilya'da atılmıştır. Rus nihilist Nazarbekyan ve ardaşlarının öncülük ettiği komitenin kurucuları ve ilk üyeleri genellikle bu öğrenci ve firarilerden bazılarıdır. Her birinin şiddetle paraya ihtiyacı olup; komite sayesinde zengin olacaklardır. Kurucu üyelerden Nazarbekyan ve sonradan evleneceği Marian hatırı sayılır bir servet edinmişlerdir. Nazar'ın Hınçak gazetesine bağışladığı bilinen paralar, aslında komiteden kazandığı servetin küçük bir kısmıdır.

Rus nihilist Nazarbekyan ve ardaşlarının öncülük ettiği komitenin kurucuları ve ilk üyeleri genellikle bu öğrenci ve firarilerden bazılarıdır. Her birinin şiddetle paraya ihtiyacı olup; komite sayesinde zengin olacaklardır. Kurucu üyelerden Nazarbekyan ve sonradan evleneceği Marian hatırı sayılır bir servet edinmişlerdir. Nazar'ın Hınçak gazetesine bağışladığı bilinen paralar, aslında komiteden kazandığı servetin küçük bir kısmıdır.

Nisan 1896'da Paris Sefareti, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı bu hususta bilgilendirmiştir. Sefarete göre, “*Başkırtıcı Nazarbekyan'dır. Komiteciler Galata'yı isyan alanı olarak seçmişlerdir ve entrikalarının Paris, Londra ve Cenevre'de takip edilmesi gerekir. Önemli miktarda para imkânına sahip*

106 BOA, Y. PRK. AZJ, 33/31. 1892-1893.

107 Paris'teki Osmanlı Sefareti'nden 11 Eylül 1896 tarih ve 10402/477 sayı ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gelen yazı: BOA, HR.SYS, 2802-4/ 2749/25

Londra Ermeni Komiteleri' hiç beklemediğimiz bir zamanda bunlara destek olabilir".¹⁰⁸ Sefir Münir Bey'in gizli kaydıyla gönderdiği yazıda kastedilen Ermeni komiteleri Marsilya ve Paris'te kurulmuşlardı.

Fransa Şehirlerinde Tesis Edilen Ermeni Komiteleri

Paris Yurtsever Ermeni Komitesi, 1895 yılı Aralık ayının son günlerinde Ermeniler lehine Rocheforte'un başkanlık ettiği bir toplantıyla Bâbîâlî'nin dikkatini çekmiştir.¹⁰⁹ Fakat Ermeni komiteciler, özellikle Marsilya'da etkili olmuşlardır. Zira Marsilya, firari Ermeniler'in yoğun göçüne sahne olmuş; komitecilerin gizlice gelip-gittikleri güvenli bir liman, para vesilâh naklinin önemli sevkiyat merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır.

Paris Sefiri D. Mavroyeni, 26 Ekim 1896'da Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya, Marsilya Başşehbenderliği'nin 17 Ekim 1896 tarihli bir yazısına istinaden, Marsilya'da yakında kurulan bir Ermeni komitesi ve üyeleri hakkında bilgi verir.¹¹⁰ Marsilya'da *Sığınmacı Ermeniler'e Yardım Komitesi* adı altında teşekkül eden örgüt, 29 Rue Estelle adresinde faaliyete geçmiştir. Komite reisliği, Marsilya Ticaret Mahkemesi Başkanı Girard Cornillon'a teklif edilmiş; Cornillon, valinin önerisi doğrultusunda teklif reddetmiştir. Daha sonra, *Journal de Marseille* Müdürü Eugene Rostand görevi kabul etmiştir.¹¹¹

Komite, kısa süre sonra bağış toplamak amacıyla mahallî gazetede bir çağrı yayınlamıştır.¹¹² Marsilya Başşehbenderliği sefaretî durumdan haberdar ettiğinde, sefir, Fransa hükümeti nezdinde girişimde bulunmuş, komitenin bu gibi faaliyetlerinin önlenmesi istenmiştir. Hükümetin sözde baskıları karşısında güvence vermek zorunda kalan komite sekreteri Amassian [Amasyalı], "*Fransız yasalarına göre üyelerinin hiçbir surette siyasî faaliyette bulunamayacaklarında*" ısrar etmiştir. Osmanlı diplomatlarına kalırsa, Marsilya halkına yaptığı yardım çağrısı, komitenin siyasî olduğunu göstermektedir. Amassian ise, "*amaçlarının sadece insanlık ve iyilikseverlik olduğunu*" tekrarlamakta, şunları eklemektedir: "*Komite, Marsilya'ya gelen*

108 Paris'teki Osmanlı Sefiri S. Münir Bey'den Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya, Nisan 1896 tarihli vezgizli yazı: BOA, HR.SYS, 2749/13.

109 Paris Sefiri Münir Bey tarafından Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderine 30 Aralık 1895 tarihli telgraf: BOA, HRSYS, 2749/2, Y.PRK.EŞA, 21/1.

110 Ekim 1896'da Paris Sefiri D. Mavroyeni'den Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilen yazılar ve ekleri: BOA, HR.SYS, 2786-1/242. Aynı hususta, kezâ, HR.SYS, 2786-1/244, 249, 250).

111 Gös. yer.

112 Marsilya Başşehbenderliği'nden Paris Sefareti'ne gönderilen 20 Ekim 1896 tarih ve 404 sayılı rapor: BOA, HR.SYS, 2786-1/242.

*Ermeni göçmenlere yardım için kurulmuştur. Üyelerinin çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük menfaatleri olan tacirlerdir. Halkın yardımsever duygularına çağrıda bulunarak hiçbir maddi imkânı olmayan, terk edilmiş, fakir ve zavallı insanlara yardım etmektedir. Komitenin tarafsızlığını sağlayabilmek için, üyeler, genellikle farklı mezheplerin temsilcileri arasından seçilmiştir. Aralarında Protestan Papazları Kurulu Başkanı Rahip Mouline, Hahambaşı Weyl, Protestan Derneği'nden İngiliz Albay Stitt ve Yüzbaşı Hodler bulunmaktadır.*¹¹³ Amassian'ın ısrarlı beyanlarına rağmen listedeki isimler, komitenin arkasında hangi güçlerin bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu arada, komitecilerin yalnız Hristiyanlar'dan değil, Fransa'da Yahudiler'den de yardım gördükleri anlaşılmaktadır.

Paris'te oturan Hınçak Partisi eski üyelerinden Susi Kokaryan ve arkadaşları, 8 Mayıs 1897'de “*Hınçak Refiklere ve Şubelere Son Söz ve Teklif*” başlıklı bir mektup göndermiş; bu mektupta, “*Ermeni komitelerinin gelecekteki ümit ve hayal kaynağının Amerika ihtilalcilerinin yardımları olduğunu; isyanın, maddî ve manevî rıza ile yardımlaşmaya dayanması gerektiği; malî gücü yerinde olanların silahlanmaya yardımcı olmaları gerektiğini*” yazıyorlardı.¹¹⁴

Aynı mektupta, Ermeni isyan merkezlerinin her biri için yıllık 2.000 İngiliz Lirası (1897'de 50.000 Frank, 20.000 Ruble, 10.000 Dolar veya 500 Osmanlı Lirası demektir) harcadığı; bir yılda iki merkez için harcanan 4.000 İngiliz Lirası ile yaklaşık 2.000 tüfek alınabileceği kaydediliyor; “*Kim mâlen muktedir ise yardıma yetişin; toplanan yardımlarla silah satın alın! Silah, yalnız silah! Gazeteler ve merkezler isyan edemezler!*” deniyordu.

Osmanlı hükümeti, Paris ve Marsilya'daki komitelerin varlığından vaktinde haberdar olmuş ve takip ettirmiştir. İlk zamanlarda, sefaret yetkilileri meselenin önemini yeteri kadar idrak edememişlerdir. Mesela 1896 Eylülü'nde Hariciye Nazırı Ârifi Paşa'ya gelen bir yazıda, “*Paris'te gerçekten bir Ermeni toplumu vardır. Burada oturan Ermeniler maddî kaynaktan mahrum birkaç öğrenci ve siyasî entrikalara az meyilli görünen birkaç işadamdır. Çoğu yıllık âidatlarla yardımı hak eden talebelerdir*”.¹¹⁵ Muhtemelen Osmanlı diplomatlarının kısmen üzülen yaklaşıkları genç Ermeniler; aynı günlerde ihtilal örgütleri kurmuş, Osmanlı vilayetlerinde silahlı eylemler plânlamış; *din ve mezhep kardeşliği* üzerinden *Haçlı* zihniyetini canlandırmaya çalışmış; milyonlarca Frank toplamışlardır. Bu itibarla, komitelerin malî kaynak arayışında hangi değerleri istismar ettikleri incelemeye değerdir.

113 Aynı yer.

114 Aynı yer, s. 129.

115 BOA, HR.SYS, 2748/2.

Haçlı Propagandalarının Ermeni Sermayesine Tahvili

Katolik Ermeniler, İngiltere’de yaptıkları gibi Fransa’da da propagandada sınır tanımamışlardır. 1895’te komitecileri izlemekle görevli biri, “*özellikle İngiltere tarafından uydurulmuş bir masaldan ibaret olan Ermeni katliamına*” Paris halkının dikkatini çekmek için aynı salonda üç toplantı yapıldığını bildiriyordu. “*Hırs ve açgözlülük öyle bir alışkanlıktır ki, ahlâk üzerinde çok kötü etki yapar*” diyen aynı şahıs, sözü Avrupa kamuoyunda dolaşan Osmanlı karıştıftiralara getiriyor ve “*1852 yılında Çin gazetelerininaynı şekilde vehim ve hayalden ibaret yalanlarından*” bahsettikten sonra, her toplantı sonunda dinleyicilerden para toplayan Ermeni komitelerinin, “*bu gibi uydurmalar karşısında Çinliler’i geride bıraktıklarını*” yazıyor; “*işin esası, Mısır’ın İngiltere tarafından sürekli işgali meselesidir*”¹¹⁶ diyordu.

Komitecilerin Fransız ekonomi sahasından külliyetli para aldıkları kesindi. Paris hükümetinin de yıllardır Ermeniler’e verdiği maddî ve manevî desteğin faturasını mutlaka kesecekti. Ermeni gönüllülerden bir Şark Lejyonu’nun kurulmasıyla bu bedel nispeten ödetilmiştir.

İngiltere’den Çin’e uzanan iftiraların merkezinde Batı’nın propaganda silahını ne kadar etkili kullandığını gösteren misaller bulunuyordu. Ermeni komiteleri de propagandanın en etkili silah olduğunu görmüş; her ülkede mahallî şartlara uygun propagandaları benimsemişlerdi. Katolik

Fransa’da maddî yardım arayan komiteciler de Katolik Ermeniler’in öncülüğünde bir *Haçlı* propagandası başlatmışlardı. 2 Kasım 1896 sabahı Paris’teki Saint Clotilde Kilisesi’nde Hristiyanlar için mukaddes kabul edilen *Ölümler Günü* münasebetiyle bir tören düzenlenmiş ve Ermeniler de katılmışlardı. Bir Ermeni Katolik papazının icra ettiği âyinin ortasında, komite taarftarı Rahip Charmetan kısa bir konuşma yapmış; Fransızlar’a “*Haçlı Seferleri sırasında Ermeniler’in silah arkadaşlarını kurtardıklarını; bugün ise, Ermeniler’in binlerce şehit vererek yalvaran kollarını Fransa’ya uzatmakta olduklarını*” söylemişti. Konuşmadan hemen sonra, yaklaşık 150 kişilik cematten “*Ermeni halkını kurtarmak için bütün Fransızlar’ın hayrseverliklerine sığınarak*” para toplanmıştı.¹¹⁷

Komitecilerin Fransız ekonomi sahasından külliyetli para aldıkları kesindi. Paris hükümetinin de yıllardır Ermeniler’e verdiği maddî ve manevî desteğin faturasını mutlaka kesecekti. Ermeni gönüllülerden bir *Şark Lejyonu*’nun kurulmasıyla bu bedel nispeten ödetilmiştir.

116 BOA, HR.TO, 115.

117 BOA, HR.SYS, 2747/57.

Fransa'nın Doğu Akdeniz Politikasında Ermeniler: *Şark* ya da *Ermeni Lejyonu*

Yüzlerce yıldır Suriye ve Mısır'da hâkimiyet hayalleri kuran Fransa, *Şark Meselesi*'nin zirvesine oturan bu hayalini gerçekleştirmek için 1880'lerde yeni bir fırsat yakalamıştı. *Büyük Suriye*¹¹⁸ ideali için Kıbrıs Adası'nda Ermeni Lejyonu; Doğu Akdeniz'den Afrika ve Asya'da ilerlemek için de Mısır'da Bogos Nubar Paşa'nın *Ermeni Yardım Komitesi*, Fransa'nın işine yarayacaktı. Aynı zamanda İngiltere ve Rusya karşısında bir adım öne geçecekti. Ermenilerle iyi geçinmek gerekiyordu. Üstelik, *mazlum Ermeniler* adına toplanacak paralar, *Ermeni Lejyonu*'nun kurulması ve silahlanmasında kullanılacaktı. Kısaca Fransa, para harcamadan toprak kazanacaktı.

Bu sırada Fransız devlet adamları, komitecilere para dağıtıyorlardı. Doğrusu, hiçbiri şahsî servetinden bağışta bulunmuyor; komitecilerin halktan topladıkları parayı yine onlara veriyorlardı. Filibe'de çıkan *Emniyet* adlı Türkçe bir gazete, 25 Eylül 1896'da, "*Londra'daki bir Ermeni dergisinin kendilerine 10.000 Frank yardımda bulunan Fransa Hariciye Nazırı'na Ermeni Komitesi'nin bütün üyeleri adına teşekkür edildiğini*" yazmıştı. Bunu haber alan padişah, derhal araştırılmasını ve kendisine âcilen bilgi verilmesini istemiştir.¹¹⁹

Fransız devlet adamları ile komiteci Ermeniler arasındaki yakınlık bu suretle gelişirken, *Ermeni Lejyonu* da hayata geçirilmişti. Lejyonun finansmanı Ermeniler'den sağlanmıştır. Bu durum belgelerle sabittir. Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Sao Paolo'daki konsolosuna gönderdiği bir telgrafta, Paris hükümetinin *Ermeni gönüllüler* adı altında asker toplama kampanyasına nasıl baktığı açık surette anlatılmakta; "*Şark Lejyonu'nun karargâhı Kıbrıs Adası'dır*¹²⁰ ve Fransa, I. Dünya Savaşı'nda Kilikya dahil Büyük Suriye Projesi'nin malî finansmanını genellikle Ermeniler üzerinden tedarik etmeyi plânlamıştır"¹²¹ denilmektedir.

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde, komiteciler ve finans kaynaklarından daha fazla yararlanmak isteyen Paris yönetimi, "*Ermeniler'e maddi ve manevî*

118 Napolyon Bonapart'la başlayan Fransa'nın Suriye serüveni, Berlin Anlaşması'ndan sonra Paris'i Doğu Akdeniz'de yeni bir maceraya sürükleyecektir. Fransız politikacılara göre, bu maceranın merkezinde Kilikya vardır; Kilikya'nın kilidi, Ermeniler'in elindedir. Yani Paris, Ermeni nüfusu olmadan *Küçük Ermenistan*'ı kuramayacağı kanaatindedir (Ayrıntılı bilgi için, bkz.: Dilan, a.g.m., s. 24).

119 BOA, Y.PRK.BŞK, 47/112.

120 Bogos Nubar, merkezi Paris'te bulunan Ermeni Milli Delegasyonu başkanı, Eçmiyazın Katagikosluğu'nun Avrupa temsilcisi idi (Hasan Berke Dilan, "Diplomatik Belgelerle Fransa'nın Ermeni Siyasetine Bakışı", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Edit:Mehmet Metin Hulâğu vd., c. 10 (*Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*), Ankara-Nisan 2014, s. 17-18, 20-21.

121 Dilan, a.g.m., s. 24.

yardımda bulunulmalıdır”. çağrısınısrarla tekrarlamaktadır. Bu yardım, kendilerini sözde *tarafsız* ilân etmiş olan *Amerikan hükümeti, İsveç, İsviçre, Norveç, İspanya devletleri ile Amerikan Federal Kiliseler Konseyi, Kızılhaç, Californiya-San Diego Ermenistan Bağımsızlık Komitesi, Boston Ermenileri Koruma Birliği, Avrupa Ermeni Milli Delegasyonu, Eçmiyazın Katagikosluğu ve Vatikan*’dan gelir.¹²² *Suriyeli ve Ermeni Amerikan Yardım Komitesi* de *Amerikan Kızılhaç* ve *Protestan Kiliseleri* ile işbirliği yapar. Fransa, 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalanana kadar Ermeni gönüllülerin örgütlenmesini tamamlamıştır. Mütarekenin imzalanmasıyla birlikte Fransız askerleri, *Ermeni Lejyonları* eşliğinde Anadolu’nun güneyini işgal eder. Ancak, Fransa’nın *Büyük Suriye* serüveni yarım kalacak ve kendilerine çok pahalıya mal olacaktır.

Rusya ve Batı Arasında Bir Merkez: İran ve Ermeniler

Ermeni-İran münasebetlerinin tarihî geçmişi binlerce yıl öncesine dayanır. Osmanlı Ermenileri’nin isyan etmesiyle birlikte, İran’daki Ermeni faaliyetleri ayrı bir önem kazanır 1878’den sonra İran, *Ermeni Meselesi*’nin aktif taraflarından biridir. Bir taraftan Kafkasya Ermenileri ve Çarlık Rusyası; diğer taraftan İngiltere’nin siyasî baskısı altında hareket eden İran, genellikle Petersburg’un etkisinde kalmıştır. Bu politika Muhammed Ali Mirza’nın şahlığı döneminde kuvvetle hissedilecektir.

1895’te İran Şahı olan Muzaffereddin Şah, 1906’da İran’ın ilk parlamentosunu açmış, meclis, anayasa hazırlıklarına başlamış; bir süre sonra ölen Muzaffereddin Şah’ın yerine oğlu Muhammed Ali Mirza geçmiştir. Yeni hükümdar, İngilizler’in İran’da Meşrutiyet taraftarlarına verdiği desteği geri çekerek Ruslar’la işbirliğine girmiştir.¹²³ Muzaffereddin Şah döneminde İran, Ermeni komitelerinin Rus ve İngiliz silahlarıyla silahlanması ve Osmanlı vilayetlerine sevkinde çok önemli rol oynar. Revan/Erivan, Hoy, Salmas, Heft ve özellikle Tebriz’in aralarında bulunduğu şehirler, komite faaliyetleriyle anılır.¹²⁴

1906 yılı sonlarında Tebriz’de *Veş [İntikam]* adlı örgüt bir toplantı yapar ve Taşnak Komitesi’ni gelişmelerden haberdar eder. 1907’de Viyana’da yapılan *IV. Taşnaksütyn Kongresi*’nde İran’ın durumu da incelenmiştir. Muhammed Şah’ın 1908 darbesinden sonra İran’da Rostom/Rüstem adıyla tanınan Ermeni

122 Dilan, s. 24.

123 Masoumeh Daei, “Ermeni Partilerin İran Meşrutiyet Devriminde Faaliyetleri (1905-1909)”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu (23 Ocak 2014, Ankara) Bildiriler*; Ankara 2015, s. 77.

124 Geniş bilgi için, bkz.: Yarci, *Ermenilerin Silahlanması*, s. 154-158.

komite reisi Stepan Zorian Tebriz'e gelir. Amacı, 1907'de Reval [Tallin]'de yapılan Rus-İngiliz Anlaşması'nın uygulanmasına engel olmak ve İran'a menfaat sağlamak isteyen Şah'ın ikna edilmesidir. Zorian, Kafkasya'ya döner; Taşnaksütyun'un *Şark Bürosu*'na verdiği raporda, "*İran'da Meşrutiyet'in devam etmesi için Avrupa'da prppaganda yapmaya ve Ermeniler ile İranlılar'ın ortak hareket etmesine karar verdiklerini*" açıklar.¹²⁵ Ermeni-İran ortak hareketinin hangi malî kaynaktan besleneceği de mutlaka belirlenmiştir. Bundan sonra Taşnaklar, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin 1908'de yeniden açılması, Anayasa'nın yürürlüğe girmesi ve Ermeniler'e yeni haklar tanıyacak bir rejim değişikliği için İranlılar'la birlikte Anadolu'yu karıştırmaya devam eder.

Taşnak-Hınçak rekabeti İran'da da görülür. Tebriz'de Sattar Han'ın kuvvetleriyle birleşen Hınçaklar'ın reisi Ragael Mossyan komite tarafından Tiflis'e gönderilmiş, silah ve gönüllü toplamakla görevlendirilmiştir. Bu arada *Gilan Hadiseleri* başlar. Kafkasya'daki birkaç İranlı tüccar ve iş adamı Gilan'da mukavemet gösterenlerle gizlice haberleşir, bu yolla bölgeye silah ve gönüllü sevkederler. Gilan'daki hareketin liderleri Reşt şehrinde Karim Han ve Gilan bölgesi zenginlerinden Serdar Mühyi ve Abdülhüsey Han Müzi-sülтан'dır.¹²⁶

İran'ın Rumiye bölgesi ise, Ermeniler'in de içinde bulunduğu para-nüfuz-politikamücadelesinde öne çıkar. Rumiye'den gelen haberlerde, mahalli tacirin ifadesiyle Hekim Şat adında birinin bazen tacirlerden borç suretinde aldığı paraya karşılık, Tebriz'deki hekim Vaneman adına *çek-senet* verdiği söylenir. Bu tacirlerin de paralarını hekim Vaneman'dan aldıkları söylenmektedir. Rumiye'de esir edilen Rus zabıtları de maaşlarının Amerikan Konsolosluğu'ndan ve Hekim Şat aracılığıyla Tebriz'den gelmekte olduğunu itiraf eder. Amerikalılar'ın İran topraklarında bu kadar zamandan beri işledikleri cinayetler ve savaşta ihanetlerini engellememesi ve memnuniyetsizliğini belirtmemesi dolayısıyla İran Hükümeti tarafsızlık hukukuna uymamakla suçlanır.¹²⁷

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Almanya'nın Ermeniler'e Yardım Faaliyetleri

Ermeni komitelerinin Viyana hükümetinden nakdî yardım aldıklarına dair misaller fazla değildir. Fakat, komitelerin Avusturya'daki silah fabrikalarından

125 Aynı yer, s. 80.

126 Daei, a.g.m., 82-83.

127 Ermeni Faaliyetleri, c. II, s. 267.

silah ve mühimmat tedarik ettiklerine dair Osmanlı belgeleri sayıca bir hayli fazladır.¹²⁸

Almanya, Berlin Kongresi'nin ev sahibi idi; fakat, *Ermeni Meselesi* Almanlar'ı ikiye bölmüştü. Alman hükümetinin Ermeni siyaseti, özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında müttefiki bulunan Osmanlı Devleti'nin zorunlu *Tehcir Kanunu*'nu çıkarmasındaki rolleri, bugün hâlâ tartışılmakta ve Ermeni aleyhtarı gibi gösterilmektedir. Almanlar'ın Ermeni komitelerini Amerikan halkı ya da İngiliz ve Fransızlar kadar desteklemedikleri doğrudur. Bununla beraber, Ermeni komitelerinin silahlandırılması ve Rohrbach gibi devlet radamları ve Lepsius gibi çoğu ilahiyatçı Ermeni muhiplerinin maddî-manevî destekleri de âşikârdır. İnancı ve görüşü ne olursa olsun meseleye insanî duygularlayaklaşan Almanlar ise, *Ermeniler'i sadece Hristiyan oldukları için 'mazlum'; Osmanlı padişahı ve hükümetini de sadece Müslüman oldukları için "zalim" olmakla suçlamayacaklardır.*

I. Dünya Savaşı devam ederken, Hanyonosh Mardirosyan tarafından Philadelphia'daki Vartanos Mardirosyan'a gönderilen bir mektupta, "*Bazıları Almanya galip geldi, bazıları Fransa diyorlar. Hangisi doğrudur? Çünkü gazeteciler her iki partiden de para almışlardır. Ümit ederiz, Almanya yenilecektir. Çünkü Almanya, Ermeni Meselesi'nde bize daima karşı olmuştur. Son nefesi kimin vereceğini bekleyelim*" diyordu.¹²⁹

Yukarıdaki satırlar Amerika'da yapılan Ermeni propagandalarının Ermeni göçmenler üzerindeki etkilerini gözler önüne sermektedir. Ancak, Bryce'ın yönettiği Londra'daki İngiliz-Ermeni Komitesi'nin daha önce bahsedilen raporlarından, Almanya, hatta İsviçre halkının da komitecilere nakdî yardımda buldukları belgelerle sabittir.

İsviçre

Samuel Tarpanyan, 1914'te Robert Kolej'den mezun olmuş bir komiteci idi. Vaktiyle veznedarlık ve öğretmenlik yapan komiteci, 22-23 Nisan 1916'da Osmanlı makamlarına verdiği yazılı ifadesine göre, Osmanlı vilayetlerinden topladığı malumatı komitenin İsviçre bürosuna iletmek ve bu bürodan para istemekle suçlanıyordu.¹³⁰ Tarpanyan, kendisini savunurken "*örgütün bir miktar parası olduğunu, bunun Haykagabank'ta olduğunu zannettiğini,*

128 Yarci, Ermenilerin Silahlanması.

129 Ermeni Faaliyetleri, c. I, s. 42.

130 Ermeni Faaliyetleri, c. 6, s. 49.

Balkan'dan gelen paranın ise bankaya yatırılmamış olup; Kirkor Mercanof adlı komitecinin elinde kaldığını"¹³¹ itiraf etmişti.

Bilindiği gibi İsviçre, özellikle Cenevre şehri, komitecilere maddî destek vermenin ötesinde; Ermeni komitelerinin Avrupa'daki "*doğum yeri*" idi. I. Dünya Savaşı yıllarında İsviçre'de oturan bazı Osmanlı Ermenileri, devlet aleyhinde gazete çıkarmaya devam ediyor; Osmanlı aleyhtarlığının derin izlerini taşıyan bu ülkede, kamuoyunu yeni bir harekete hazırlıyorlardı.¹³² Aynı günlerde, İsviçre'nin Raumont halkının büyük bir kısmı Fransızlar'a sempati duyuyor; dolayısıyla *Üçlü İttifak*'a sevgiyle bakıyor; bu da komitelerin işlerini kolaylaştırıyordu. Bu sırada, Cenevre'nin tanınmış ailelerinden birine mensup, Portestan ve vaktiyle Anadolu'da seyahat etmiş Mösyö Faver adlı biri de Ermeniler'i *himaye etmekle* meşguldü. Faver, güyâ "*işsiz-güçsüz Ermeniler'e maddî yardımında bulunduğu*"¹³³ beyanıyla, komitelere nakdî yardım aktarıyordu. O sene, İstanbul'dan ayrılarak İsviçre'ye yerleşen Ermeniler de beraberlerinde külliyetli miktarda para götürmüş ve Osmanlı Devleti aleyhinde harcamışlardı. Bunun üzerine Bâbiâli, paranın nakline engel olmayan Rum ve Ermeni demiryolu memurlarının sıkı gözetim altında tutulmalarını; yerlerine güvenilir Müslüman memurların alınması ya da sivil polis istihdam edilmesi talimatını vermişti.¹³⁴

Mısır Ermeni Yardım Cemiyeti Başkanı Bogos Nubar Paşa ve Cemiyetin Malî İmkânları

Bogos Nubar Paşa'nın Kahire'deki Faaliyetleri

Bogos Nubar Paşa, Mısır'ın ilk başbakanı Ermeni asıllı Nubar Paşa'nın oğludur. 1 Mayıs 1884'de Petersburg Sefiri Şakir Paşa'dan Mâbeyn-i Hümayun Başkâtibi Ali Rıza Paşa'ya gönderilen ve Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilen bir yazıda, Cenevre'deki Ermeni komitelerinden ve Nubar Paşa'nın bunlara yaptığı malî yardımlarından şöyle bahsediliyordu:¹³⁵ "*İhtimal, Cebel-i Lübnan ve Şarkî Rumeli gibi otonom bir Ermenistankurulması ümidiyle ihtilâle hizmet edenlerin, kaâlen ve mâlen teşvikten geri kalmadıkları anlaşılıyor. Paris'te Mısır sarrafı Araron Bey ile*

131 Aynı yer,s. 3, 10.

132 *Ermeni Faaliyetleri*, c.I, s. 199.

133 Gös. yer.

134 Bern sefiri Fuad Selim Bey tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 16 Şubat 1916 tarihli yazı: BOA, HR.SYS, nr. 2882/25-1, 2.

135 BOA, Y.PRK.EŞA, 4/20.

Mısır'da Reis-i Vükelâ Nubar Paşa bu kısımda olmak lâzım geliyor".¹³⁶ Şakir Paşadüşüncelerindeyanılmıyordu. Baba Nubar Paşa'nın yıllar önce üstlendiği görevi, özellikle II. Meşrutiyet dönemindeoğlu devralacaktır.

O yıllarda İngiliz hakimiyeti altındaki Mısır'ın İskenderiye şehri, Ermeni komitecilerinin bir üssü durumundadır.¹³⁷ Balkan Savaşları'nın başladığı 1912'de, başta genel merkez Kahire olmak üzere bütün Ermeni komitelerinin birleştirilmesine karar verilir. Bunların dışında kalan Ermeniler'in tek çatı altında toplanması için kurulan ve aslında Hınçak Partisi'ne mensup olup, *Partiler ArasıUlusal Kurtuluş Örgütü* adını alan Hınçak, Taşnaksütyun ve diğer Ermeni komiteleri birlikte çalışmaya başlar.¹³⁸ *Mısır Ermeni Hayır İşleri Genel Merkezi* Başkanı Bogos Nubar Paşa,¹³⁹ Kahire'de Mad Bey Sokağı'nda faaliyet gösteriyor; bu adreste yer alan cemiyet merkezi, muhtelif Osmanlı şehirlerinde, Kafkasya'da, Amerika'da, Bulgaristan'da, Romanya'da ve Avrupa'nın diğer bazı yerlerindeki şubeleriyle dünyaya açılıyordu. Mesela Bulgaristan'da, Rusçuk ve Şumlu dahil birçok şubesi vardı. Kahire'den talimat alan cemiyet yetkilileri, özelliklezenginlerden büyük meblağlar tahsil ediyor; komitelere yüklü para veren *tüccar takımını* kendisine bağlıyordu.1911 yılı bilançosuna göre genel merkezin gelirleri toplamı, yıllık27.500 küsür Mısır Lirası idi.¹⁴⁰ Cemiyet, "hayır işlerine" de bütçe ayırıyor; bunu, adı gereği yapmak zorunda; bu yolla Ermeni halkının da kalbini kazanmaya çalışılıyordu.

24 Şubat 1915 gecesi komiteci Hrant Ağacanyan'ın evi arandığında, başkan Aram, kâtip Haykoni imzalı *Kahire Partiler Arası Ulusal Kurtuluş İdare Kurulu* mührü ele geçirilmiş; evrak arasında, 5 Temmuz 1914 tarihi itibariyle, Viram Şabuh adlı komitecinin kasadar olarak imzası bulunanbir makbuz görülmüştü. Kısaca Şabuh, komitenin para işlerine en vâkıf komitecilerinden biri idi.

Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın 26 Nisan 1915 tarihli bir şifre yazıya cevaben 30 Nisan 1915 günü kaleme aldığı yazıda, "*Ermeni Yardımsever Cemiyeti'nin isminin ifade ettiği gibi bir işlevinin olmadığı; bu ad altında Mısır'dan ve diğer memleketlerden birçok komitecinin Adana, Halep ve Suriye civarına giderek silah satın aldıklarını ve siyasi örgütlenmeye çalıştıklarını, cemiyetin başkan*

136 BOA, Y.PRK.EŞA, 4/20.

137 BOA, Y.PRK.HR, 24/65. Ayrıca bkz.: Süleyman Kızıltoprak, "1890'lı Yıllarda Ermeni Komitelerinin Britanya İmparatorluğu'nun İşgali Altındaki Mısır'dan Lojistik Destek Alma Çabaları, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 40 (İstanbul 2004), s. 120.

138 Samoil Tomacyan ve Ağacanyan hakkında hazırlanan iddianame sureti: *Ermeni Faaliyetleri*, c. V (Ankara 2007), s. 119-121.

139 *Ermeni Faaliyetleri*, c. I, s. 215 vd.

140 Aynı yer. s. 215 vd.

ve üyelerinin de komitecilerden oluştuğunu”¹⁴¹ bildiriyordu. Komutanlık makamının açıkladığı gibi, *Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki Ermeni Yardımsever Cemiyeti'nin mesela Suriye'nin her tarafında şubeleri bulunuyordu.*¹⁴² *Paşa ve cemiyetin bütünüyeleri komiteci idi.*

Cemiyet, Balkanlar'da da şubeler açmıştır. Mesela Rusçuk'taki *Ermeni Hayır İşleri Cemiyeti*'nde 2. Başkanlık, kâtip H.G. Papasyan'a; 1. Başkanlık N. Saryat'a verilmişti. Gelir toplamı, 1.320,5 Frank idi. Fakat, üyelerin aidatı eşit olmayıp, 1,25-12 Frank arasında değişiyordu. Hüvünan T. Hüvnanyan'dan 5 Frank, Artin Minasyan, Mıgırđıç Herotyobnan, Arakel Herotyobnan ve Tatyos Kahvacıyan'dan 1,25'er Frank; Kalust Kasbaryan'dan 7.50; K.S. Papasyan'dan 11.25 ve Kirkor Kuyumcıyan'dan 12 Frank tahsil ediliyordu.

Cemiyetin Rusçuk Şubesi'ne ait aşağıdaki tablo, birimlerin malî kapasitesi hakkında fikir vermektedir. Bu tarihte başkan, N. Saryan; kâtip, Hrant K. Papasyan; veznedar, S. Vartanyan'dır.¹⁴³

Tablo 2: Kahire Ermeni Hayır İşleri Genel Birliği Rusçuk Şubesi Hesap Özetleri

Gelirler	Frank[Fransız]	Giderler	Frank[Fransız]
Geçen yıldan kalan	25.85	Posta ve pul	2.75
Üye gelirlerinden	1,320.05	Matbaa gideri	15.00
Girişücretlerinden	18.75	Oda için masraf	2.00
Piyangodan	174.00	Kutulara –masraf-	7.50
Gazete abonesinden	6.00	Mühür masrafı	5.00
Gezdirilen yardım kutusundan	155.45	Kutulara kilit masrafı	2.00
Hazırlanan rozetlerden	0.50	Çerçeve masrafı	2.00
		İstanbul'a üç defa <i>mandapostla</i> gönderilen	580.00
		Gönderilen paranın akçe [kur] farkı	79.90
		Mevcut sandık	1.004.45
Toplam	1.700.60	Toplam	1.700.60

141 *Ermeni Faaliyetleri*, c. I, s. 173.

142 Gös. yer, s. 174.

143 Aynı yer, s. 218.

Mısır'daki Ermeni Cemiyeti'nin Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya Karşı Suikast Girişiminde Oynadığı Rol

Kahire'deki Ermeni Hayır Cemiyeti'nin adı, Taşnaksütyun Komitesi'nin Balkanlar'da düzenlediği bir kongrede aldığı karar üzerine, Osmanlı hükümet üyelerine karşı düzenlenecek suikastlerle de anılmıştır. Bu suikast hadiselerinden biri, dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın öldürülmesi girişimidir. Mısır'da görevli komite reislerinden Sabah Gülyan vasıtasıyla İstanbul'a gönderilecek birkaç fedaiden, para karşılığında Talat Paşa'yı katletmeleri istenecektir. Bu sırada Ermeni komiteciler, muhalif fırkalardan Hürriyet ve İtilaf'ın ileri gelenleriyle birlikte hareket etmektedirler. Bunlardan Şerif (Paşa),¹⁴⁴ Sabah Gülyan'a 3.000 Lira vererek, suikastın gerçekleştirilmesini istemiş; ellerine 30-40 Lira verilerek İstanbul'a gönderilen fedailer yakalanmış ve infaz edilmişlerdir.

Mısır'da Diğer Ermeni Hayır Cemiyetleri: *Pangor Zagan*

Tehcir Kanunu'nun tartışıldığı bir sırada, 29 Nisan 1915 tarihli ve Emniyet Genel Müdürü İsmail imzalı bir belgede *Ermeni Yardım Cemiyetleri*'nden birinden bahsedilir Bu, *Pangor Zagan*,¹⁴⁵ yani *Yardımsever Cemiyeti olup*; birkaç yıl önce Mısır'da kurulmuştur. Görünürdeki amacı, Ermeni milletinin düşünce seviyesini yükseltmek, okullar açmak, tarım yöntemlerini geliştirmek, kısaca Ermeniler'in maddî ve manevî ihtiyaçlarını belirlemeye çalışmaktır. Gizli amacı, Ermeniler arasında her türlü milli girişimde bulunmaktır. Dolayısıyla siyasi bir amaca yönelik *Pangor Zagan*'ın bugünkü ismiyle hiçbir ilgisi kalmamıştır. Bu ad altında Mısır'dan ve diğer memleketlerden Anadolu ve Orta-Doğu'ya hareket eden birçok komiteci Adana, Halep ve Suriye civarına gelerek, silah alımına ve siyasi örgütlenmeye çalışmışlardır. Başkanları da komitecidir.

Balkan Devletleri: Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'da Kurulan Ermeni Yardım Cemiyetleri

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Yunanistan'la başlayan Balkanlar'daki çözülme süreci, I. Dünya Savaşı sonuna kadar kademeli surette

144 Kürt Şerif Paşa olarak da tanınmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Paris'te Kürt iddiaları ile ilgili bir bildiri yayınlayan Şerif Paşa, kurulmasını istediği Kürt devletinin sınırlarında çizmiştir. Büyük bir tepkiyle karşılanan bu faaliyeti üzerine, Kürt ileri gelenleri kendisinden, "milyonlarca lira servet toplayarak Kürt devleti kunnak gibi hasis bir emel peşinde koşan bu kişinin çalışmasının tesirini anlamak üzere bir zaman için olsun bu havalıye gelsin, takdir armağanının bir kurşundan başka bir şey olmayacağını bizzat görecektir..." demişlerdir (Salahi R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara 1995, s. 27-28).

145 *Ermeni Faaliyetleri*, c. I, s. 173

devam etmiştir. Avrupalı diplomatların tâbiriyle, dönemin “Küçük Balkan Hükümetleri”; maddî imkânları yeterli olmayıp; Ermeni komitelerine kayda değer maddî yardımlarda bulunmamışlardır. Ancak, stratejik bakımdan önem arz eden bu bölgedeki Ermeni faaliyetleri, genellikle komite şubelerinin kurulması; basın-yayın yoluyla propaganda, silah sevkiyatı ve bölgedeki, Ermeni firarileri ve fedai ile *Düvel-i Muaazzama* istihbarat görevlisi Ermeniler’in mevcudiyetine sahne olmuştur. Kimi zaman nakit sıkıntısı çeken komiteler, büyük Avrupa merkezlerindeki yüksek bütçeli kurultaylar yerine Balkan şehirlerinde toplanmışlardır. Mesela, III. Taşnak Genel Kongresi 1904 yılı Şubat-Mart aylarında Sofya’da toplanmıştır.¹⁴⁶ Taşnaklar’ın V. Genel Kongresi ise, 1909 yılında, yine Bulgaristan’da, bu defa Varna’da düzenlenmişti.

Balkanlar’da komitelerin topladıkları aidat, bağış ve yardımlar, genellikle amele, hamal, kahveci, berber, terzi sıfatıyla mesleğini icra eden bu dar gelirli Ermeniler’den; haraçlar, varlıklı olanlardan toplanmış; Londra, İstanbul, Kahire gibi şehirlerde bulunan komite merkezlerine gönderilmiştir. Yardımların miktarı, hiçbir zaman yüksek meblağlara ulaşmamış; tahsilat, bazen bir şubenin ancak giderlerini karşılayabilmiştir. Buna rağmen, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya’da bulunan Ermeni yardım komitelerinin “akçe işleri” incelemeye değer bir tarihî seyir izlemiştir.

Ermeni Hayır İşleri Kahire Genel Birliği ve Bulgaristan

Ermeni komitelerinin Bulgaristan’daki nakit hareketi bunlarla sınırlı kalmamıştır. Mesela, 1 Ocak 1915’te *Ermeni Hayır İşleri Kahire Genel Birliği Şumlu Şubesi*’nden Kahire’de komiteci M. Antranikyan Efendi’ye gönderilen ve Paskalya’da oynanan tiyatrunun gelirleri ile komitecilerin aylık aidatından oluşan toplam varidat, 400-500 Frank’tır.¹⁴⁷ Antranik, Hayır İşleri Ermeni Genel Birliği’nin veznedarı olup; birlik merkezi Mısır’da, Kahire şehri Mada Bey Sokağı, 33 numaralı binada faaliyet göstermekte; dünyanın her yerinden bu adrese malî yardım akmaktadır. Şumlu Şubesi 1. başkanı D. Vuskeriçyan ile 2. başkan, aynı zamanda komite kâtibi olan V. Haçaturyan, bu miktarın yeterli görülmeyeceği endişesiyle merkeze, “*şimdilik daha fazla göndermelerinin mümkün olmadığını*” bildirmekte, âdeta af dilemektedir. Adı geçen komite yöneticileri, kambyo işlemlerinden doğan mazeretlerini Kahire’dekilere şöyle açıklamaktadırlar: “*Bizim Bulgar piyasasında ‘ajyö’, herhangi bir paranın*

146 Bülent Yıldırım, *Bulgaristan’daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, Ankara 2014, s. 77.

147 Aynı yer. 217.

gerçek değeri ile piyasa değeri arasındaki farktır ve çok yüksektir... Ajiyö% 30'a kadar yükselmiş, bankalar ve postalar para kabul etmemeye başlamışlardır. Havale olarak gönderilmesine de imkân bulunamadı. Marat Efendi havaleyi 'mutemedyan' vasıtasıyla da yapamadı. Bundan dolayı İstanbul'a da göndermedik".

Bulgaristan'da Faal Bir Ermeni Yardım Cemiyeti: Potorig

Taşnaksutyun Komitesi, 1899'da Bulgar-Makedon Komiteleri ile bir anlaşma imzalayarak, Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etme kararı almışlardır. Bölgedeki faaliyetlerini finanse edebilmek amacıyla, Taşnaklar, iki yıl aradan sonra Nisan 1901'de, üst düzey Taşnak Komitesi temsilcilerinin de katıldığı bir törenle Filibe'de *Potorig (Firtna)* adını verdikleri bir örgüt kurmuşlardır.¹⁴⁸ Taşnak Komitesi kurucularından Kristapor Mikayelian başkanlığında tesis edilen *Potorig*, Kafkasya'daki varlıklı Ermeniler'i ölümle tehdit edecek, *anavatanın özgürlüğü* bahanesiyle para toplayacaktı. 1904'te Sofya'da düzenlenen *III. Taşnak Genel Kongresi*'nin *Potorig* tarafından finanse edilmesi,¹⁴⁹ örgüt kasasının dolduğuna işaret ediyordu.

Bulgaristan Emareti'nin İstanbul'daki diplomatik temsilcisi Dimitrof'un 8 Ekim 1896'da kendi hükümetinin başbakanı Dr. K. Stoilov'a gönderdiği hususî bir mektuptan, aynı zamanda İçişleri ve Dışişleri Bakanlığı'nı da yürüten başbakanın örgüt karşısında âciz kaldığı veya bütün gücüyle desteklediği anlaşılmaktadır. Mektupta, "İstanbul'daki ihtilalci Ermeni komitesinin "*Gregorgen ve İstanbul'daki varlıklı Ermeniler'e tehdit mektupları göndererek, para istemeye devam ettikleri; son olarak Ermeni Katolik Patriği'ne de böyle bir mektup göndererek 400 Osmanlı Lirası istedikleri*" bildirilmektedir.¹⁵⁰

Potorig, Taşnaklar'ın Nisan-Haziran 1898 tarihleri arasında Tiflis'te yaptıkları II. Genel Kongre sonundaki yeni kongre arayışları sırasında ortaya atılan fikirlerden doğmuştu. 1898 Kongresi dağılırken, üçüncü kongrenin 1900 yılı sonlarında düzenlenmesine karar verilmiş; fakat o tarihte gerek devletlerarası siyasetin elverişli olmaması, gerek finans güçlüğünden dolayı beklenen kongre yapılamamıştı. Bunun üzerine, komite büroları ve ilgili diğer birimlerin anlaşmasıyla, Taşnaksutyun iradesini temsil edenler Nisan 1901'de Filibe'de toplanmışlardı.

148 Yıldırım, *a.g.e.*, s. 69-70.

149 Aynı yer, 70.

150 Gös. yer.

Filibe'deki müzakere başlıklarından biri, icra kurulunun maddî kaynak sağlamadaki sorumlulukları idi. Ayrıca, ihtilalci bir Kızıl Haç kurulacak; Hınçaklar'la devam eden ve bir türlü sonuç alınamayan görüşmeler kesilecek; askerî gruplar tekrar harekete geçirilecek; Makedonyalılar ve Jön Türkler ile işbirliği yapılacaktı. Karara bağlanan her madde, komite sandığında yeni bir harcama kalemi açmak anlamına geliyordu. Karşılığı olmayan her kalem, yeni bir malî kriz demektir. Komitenin plânı, propaganda ve isyanların finansmanını yine terör, baskı, yağma ve tehditle para toplayarak hazır tutmak; gerekirse, "komiteye yardımcı olmayan duyarsız zengin Ermeniler'e suikast" düzenlemektir.¹⁵¹

Finans işlerinden, İstanbul Merkez Komitesi sorumlu olacaktı. *Potorig*, yani *Fırtına*, aslında bu projenin adı idi. Yürütmede görevli komiteciler ise, başkanları Kristapor ile birlikte Rosdom, Sev Ashbod (Yegigyan), Garen (Aram Hagopyan), Nitra (Harutyian Şahrigyan)'dır. Kristapor, 1902'de *Potorig*'i faaliyete geçirmek için Kafkasya'ya gitti; 1902'de adı geçen arkadaşlarıyla buluştu. Kristapor, ayrıca Onnig Nerouz, fedai grubu lideri Mihran, Markar Zamharyan ve Seris Parsagyan'ı da örgütüne atadı. İlk işleri, Karabağ Şuşa'daki Ermeni milyoner Isagah Zamharyan'dan 30.000 Ruble haraç istemek oldu. Zamharyan komitecilere bunun için söz verdi; fakat, zaman kaybetmeden Çar'a bağlı emniyet teşkilâtına komitecileri ihbar edince, kendisinden tehditle para isteyen Serkis Parsagyan tutuklandı. Üç ay sonra, Moskova'daki Zamharyan Mateos adlı bir Ermeni'nin Taşnak teröristlerden biri tarafından Ermeni kilisesinin avlusunda ve büyük bir kalabalığın ortasında hançerlenmesi, *Potorig* teşkilatının çevresine korku salmadaki başarısını gösteriyordu.¹⁵² Anlaşıldığı kadarıyla, örgütün sermayesi *şiddet*, misyonu *isekorkuyu paraya tahvil* etmekte.

Moskova'daki Zamharyan Mateos adlı bir Ermeni'nin Taşnak teröristlerden biri tarafından Ermeni kilisesinin avlusunda ve büyük bir kalabalığın ortasında hançerlenmesi, Potorig teşkilatının çevresine korku salmadaki başarısını gösteriyordu . Anlaşıldığı kadarıyla, örgütün sermayesi şiddet, misyonu isekorkuyu paraya tahvil etmekte.

Örgüt, bir yıl boyunca Rusya ve Kafkasya'da faaliyetlerine devam etti. Janpoladyan, Almian gibi Ermeni zenginleri haraç vermyi reddettikleri ya da direndikleri için ölümle cezalandırıldılar. Bununla beraber, varlıklı Ermeniler'in çoğu, hayatta kalmak endişesiyle taleplere rıza gösterdiler, bazen pazarlık yaparak daha az haraç verdiler. 1904'te Filibe'de toplanan III.

151 Aynı yer,s. 75.

152 Yıldırım, s. 75.

Taşnaksütyun Kongresi'ne Kristapor Mikaelyan tarafından sunulan raporda, Potorig örgütününe zamana kadar yaklaşık 432.500 Frank, yani 163.208 Ruble kadar para topladığı açıklanıyordu.

Potorig'in İstanbul'daki zengin Ermeniler'den de aynı yöntemle para tahsil ederek, servet sayılabilecek birikiminin olduğu bilinmektedir. Kuruluşundan yaklaşık 10 yıl kadar sonra, I. Dünya Savaşı başlarında, özellikle Mihran Damadyan'ın isteğiyle örgüt yeniden canlandırılmak istenmiştir. Silahlanma bahanesiyle Tašnaksütyun'un Batı Bürosu'na başvuran Damadyan¹⁵³, muhtemelen komite içi anlaşmazlıklar, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti ile aynı ittifakta yer alması, komitelerin Mısır'daki yeni yapılanması gibi birçok sebeple beklediği cevabı alamamıştı.

Taşnaksütyun Komitesi'nin mali kaynakları itibariyle *Potorig*'in, komiteye gerçekten çok büyük bir destek sağladığı söylenebilir. Kısaca, Taşnaklar'ın milletler arası propaganda vasıtalarından *Pro-Armenia*'nın finansmanı; II. Abdülhamid'e suikast girişimi; Sasun hadiseleri ve 1904 yılı boyunca Taşnaklar tarafından Anadolu'da çıkartılan muhtelif isyanlar; 1905 yılına rastlayan Ermeni-Azerî çatışmaları ve daha pek çok hadisenin nakdî gideri örgüt kasasındaki *kara paradan* havale edilmiştir.¹⁵⁴

Yunanistan

1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Komitesi'nin merkezi, İsviçre'den sonra Yunanistan'a taşınmış; Atina Hınçak Komitesi, Hınçak yanlıları için bir şube hükmünde olmayıp; Avrupa'daki genel merkezleri statüsünde faaliyet göstermiştir.¹⁵⁵

Romanya

4 Temmuz 1915'te, Sünne'deki Ermeniler hakkında yapılan bir araştırmaya göre, Savaş'tan önce Sünne'de kısmen Osmanlıuyruğu, kısmen Rusya ve diğer memleketlere tâbi olup; işçi ve amele olarak burada bulunan 500-600'den fazla Ermeni oturuyordu.¹⁵⁶ Savaşın başlamasından sonra, Osmanlı uyruklu olanlar

153 Yıldırım, s. 76.

154 Yıldırım, s.76.

155 Güler Yarci, "Yunanistan'ın Ermeni Politikası ve Atina Hınçak Komitesi", *Yeni Türkiye*, Özel Sayısı, c. IV (Ankara, Mart-Haziran 2015), s.4523-4545.

156 *Ermeni Faaliyetleri*, c. I, s. 191.

Ermeni komiteleri ile Rus konsoslos ve memurlarının teşvik ve yardımlarıyla Kafkasya'daki savaşa gönüllü olarak gitmiş; Rus uyruklu olanlar askerlik görevlerini yapmak için Rusya'ya gönderilmişlerdi. Bu maksatla, Romanya'daki Ermeni komiteleri tarafından gönderilen özel memurlar ve Dolabyan adlı biri, bölgedeki Ermeniler arasında karışıklık çıkartarak, para toplamıştı. Halen Sünne'de, çoğu Romanya uyruğundan 100 kadar Ermeni bulunuyordu. Çoğu yaşı geçmiş, güçsüz, kahveci berber, işçi olan Ermeniler, seferberlik ilân edilmesine rağmen çağrıya uymadıkları gibi, askerlik bedeli olan parayı vermemiş; Romanya hükümetinden oturma izni alarak, burada yaşamaya devam etmişlerdi. Şehirde kahvecilik yapan Kiğılı Karabet, Bitlisli Avedis ile berber Manuk vekurukahveci Karabet adlı şahıslar da Ermeni komiteleri için az miktarda da olsapara topluyorlardı.¹⁵⁷

Aynı günlerde, Romanya'nın her tarafından gün boyunca Ermeniler kabileler halinde Kalas şehrine geliyor, Ermeni Hayır Cemiyeti veya Ermeni Komitesi, her birine 50'şer lira harçlık veriyor; bu kabileler, Rus vapurlarıyla ve Tuna'nın İsmail ve Gulya koluyla ücretsiz olarak Kafkasya'ya sevk ediliyordu.¹⁵⁸ Sünne'deki Ermeniler, Uluslararası Tuna Komisyonu'nun Sünne Liman Başkanlığı başkâtibi olup; Osmanlı Devleti tebeasından Tekirdağlı Hristo Kurvartanisyon Efendi'den yardım görüyorlardı. Bu şahıs yaklaşık 50 yaşlarında, sakalsız Avrupa'da öğrenim görmüş; görünüşte iyiliksever, aslında riyakâr biri idi. Sünne'de Ermeni fesatçıları için para toplayanlar: kahveci Bitlisli Avedis Artin, kahveci Kiğılı Karabet Bogos, berber Kiğılı Evdasim Artin, kurukahveci Erzincanlı İstapan Kiragos, kahveci Bitlisli Muşak Markar ve kardeşi şekerçi Markar, kurukahveci Bogos Asadoryan idi.¹⁵⁹

Romanya'da faaliyet gösteren önemli bir şahıs da, Libaryet Nazaryan idi. Nazaryan, Rus tebeasından olup, I. Dünya Savaşı öncesinde Sofya'ya gelmiş; Hayasdan adlı Ermenice gazetesinin burada da yayınlanması kararını aldırılmış; gazete idaresine sermaye temini için Sofyalı Mösyö Gögas Minasyan'dan destek görmüştü. Savaş başladığında kendisini Sofya'da güvende hissetmeyen Nazaryan, Romanya'ya iltica etmişti. Bükreş'te, Taşnak Merkez Komitesi tarafından verilen Balkan Yarımadası Komiteleri 1. başkanı sıfatıyla faaliyet gösteriyordu. Bükreş ile Kafkasya arasında ticari ortaklık kurulması ve Romanya'da birikmiş paralarının Eçmiyazin Katagikosluğu'na aktarılmasına çalışıyordu.¹⁶⁰

157 Aynı yer, s. 192.

158 Gös. yer.

159 Aynı yer, s. 192-194.

160 *Ermeni Faaliyetleri*, c. II, s. 26-27.

Ağustos 1915'te Köstence'de Rus parasıyla yayınlanan Daçya adlı bir gazeteye Ermeniler'in denakdi yardımıda bulunarak, Osmanlı Hükümeti aleyhinde makaleler yayınlattıkları¹⁶¹ görülmüştür. Bu faaliyet, Ruslar ve Ermeniler'in bölgede birlikte hareket ettiklerini; Ermeni komitelerinin ise, toplanan nakdî yardımları basın yoluyla propaganda amaçlı olarak da kullandığına işaret etmektedir.

Ermeniler'e Dağıtılacak Yardımların Kontrol ve Denetimi: Osmanlı Hükümeti Tarafından Alınan Önlemler

Bâbîâli, I. Dünya Savaşı ederken, 1916 ilkbaharında Dahiliye Nazırı Talat Bey (Paşa) vasıtasıyla, "bundan sonra Ermeniler'e ancak hükümet memurları aracılığıyla ve mahallî yöneticilerin gözetimi altında para dağıtılması, bunun dışında dağıtımla ilgili hiçbir izin verilmemesi" gerektiğine dair ilgili mülkî birimlere birgenelge gönderdi. Burada, "Amerika'da oturan Ermeniler tarafından Osmanlı topraklarında meskûn Ermeniler'in ihtiyaçları için gönderilen paraların hangi yolla geldiğinin ve kimler aracılığıyla dağıtıldığının bildirilmesi isteniyordu. Gereken vilayetlere ve bunlara bağlı olmayan sancaklara tebligatta bulunulmuş; 25 Mart 1916'da hususa dair cevaplar nezarete gelmiş bulunuyordu.¹⁶² Başkomutanlıkân Dahiliye Nezareti'ne gelen 28 Ocak 1917 tarihli, hususa dair bir cevabi yazıda da "yalnız düşman devletler uyruklarına ve mülkiye memurları aracılığıyla para dağıtılacaktır; Ermeniler'e gizlice para dağıtılmasına izin veren veya bundan hemen haberi olan memurların şiddetle cezalandırılmaları ve sonucun bildirilmesi" isteniyordu¹⁶³. Bu yazışmaları müteakip, Osmanlı memurlarının kontrolünde gerçekleşen bir yardım, aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir.

161 Köstence Başşehbenderliği'nden Sadrazam ve Hâriciye Nâzırı Prens Saîd Halim Paşa'yayazılan 23 Ağustos 1915 tarih 1359/417 sayılı yazı: BOA, HR. SYS, 2880/8-1. Kezâ, Hâriciye Nezâreti'nin 24 Ağustos 1915 tarih ve 70941/1565 numara ile Dâhiliye Nezâreti ve Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği aynı mealde yazısı: HR. SYS, 2880/8-2.

162 23 Ocak 1916 tarih ve 9835 numaralı tezkereye cevaben, Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti 2. Şube'den Osmanlı Orduları Başkomutanlığı'na gizli kaydıyla gönderilen 49316 sayılı yazı: *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, c.II, s. 5.

163 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, II, s. 5-7.

Tablo 3: Bazı Vilayetler Ermenileri'ne Amerika'dan Gelen Maddî Yardımlar ve Dağıtılması

Vilayet adı	Paranın geldiği yer	Dağıtım la görevli şahıslar	Açıklama
Adana	Amerika	Haçin (Adana Saimbeyli) Amerikan Okulu Müdürü Misvon Vantelli, Kumpanya hekimi Ermeni Protestanı Filib, Amerikan uyruklu Hekim Hasi	Ermeniler'e dağıtmıştır
Halep	Amerika	Halep Amerikan konsolosu	Ermeniler'e
Elazığ	Amerika	Alman müesseseleri Müdürü Mösyö Ahman tarafından, Amerikan konsolosu ve Amerikan misyoneri Mister Riger aracılığıyla	Ermeni muhtaç ve fakirlerine
Diyarbakır	Amerika bu vilayet Ermenilerine para göndermemiştir		
Trabzon	Amerika	Amerikan Okulu Müdürü Mister Klarkorde	Ermeniler'e
Konya	Amerika'dan; posta ve banka aracılığıyla	Hekim Dad	Ermeniler'e
Bursa	Amerika'dan; Madam Alen adına gönderilmiştir	Amerikan Okulu öğretmenlerinden Madam Alen	Ermeniler'e dağıtmıştır
Ankara	Amerika'dan	Merzifon Amerikan Koleji'nden gelen özel memur	Ermeniler'e
Eskişehir	Amerika'dan	Eskişehir Amerikan Kız Okulu öğretmeni Kagoşyan ve Katolik delege vekili Agopyan	Ermeniler'e dağıtmıştır
Afyonkarahisar	Bu vilayet Ermenileri'ne para gönderilmemiştir		
Kayseri	Amerika'dan;	Din yarıcıları	Hapishanedeki Ermeniler'e
Zor [Suriye'de]	Amerika'dan henüz ne kimse, ne de para gelmemiştir		
Maraş	Amerikalı Pit tarafından Mister Vedli ve Laymin adlarına	Mister Vedli ve Laymin	Ermeniler'e dağıtmıştır
Samsun	Amerika'dan para gelip-gelmediği anlaşılamamıştır		
Niğde sancağı	Amerika'dan para gelmemiştir		
İzmit sancağı	Anlaşılamamıştır		Amerika'daki Ermeniler'in İstanbul'da Pit tarafından gönderildiği ve buna Beyoğlu'nda Singer Şirketi Şubesi'nde çalışan Gregor Kasbarya'nın yol gösterdiği öğrenilmiştir
Kütahya	Amerika'dan; İstanbul Tahtakale Cedid Han'da bulunan Ermenak Yağobyan tarafından Kütahya'daki kardeşi Bakkal Agobyan adına	Bakkal Agobyan	Ermeniler'e dağıtmıştır

Amerikan Siyasetinin Değişmesi: Washington ve İstanbul'un Yakınlaşması

1916 yılında, savaşı ortasında, Washington'un Bâbîâli'ye karşı tutumunda önemli bir değişim görülüyordu. Son zamanlarda Amerikalılar birdenbire Türkler'e karşı dikkat çekici bir şekilde nezaket göstermeye başlamıştı. Amerika'nın İstanbul elçisi İlkös, kendi vatandaşlarının menfaatlerinden çok Türk dostlarının iyiliğini istediklerini; Amerikan heyetleri, okul ve diğer kurumlarıyla, yardım etmekten başka bir arzularının olmadığını anlatıyordu. İngiltere ve Amerika, menfaatleri için kusursuz şekilde çalışan bir ruhani memur, öğretmen ya da kendi dinlerini tasdik etmekle birlikte "altın seslerini bekleyen maliyeciler" gibi görünüyorlardı¹⁶⁴. Özellikle Amerikalı misyonerlerin verdikleri zarardan sonra, kendilerine ne kadar güvenilebilirdi?

Amerika'nın nezaketi, aslında önemli bir ayrıcalık elde etmek içindi. Türkler'in paraya ihtiyaçlarının olduğu ve savaştan sonra da bu durumun devam edeceği hesaplanıyordu. Amerika, Türkler'in düşmanlarından ve müttefiklerinden "kum gibipara" kazanmıştı Buparayla, şimdi, Türkiye'de demiryolları inşası, maden ocakları satın almak ve işletmek gibi büyük ayrıcalıklar sağlamak istiyordu. Elçi Morgantov, kurnaz bir ticaret ehli olarak bu hususta hayli menfaat temin etmiş; az para ile bir banka imtiyazı kazanmıştı. Yerine gelen İlkös de aynı ayrıcalığı almaya gayret ediyordu. Özellikle Bağdat demiryolu hattının geleceği için dikkatli olmak gerekiyordu.¹⁶⁵

Washington'un bu tavrı uzun sürmez. Ağustos 1918'de, Amerikan hükümeti, İran'ın Tebriz şehrinde bulunan Hekim Vanerman'a para gönderir. Bu para, Rumiye'deki misyoner heyetine gelir Önceleri bu heyetin başkanı ve ilahiyat öğretmeni iken sonradan Rumiye'de Fahrî Amerikan konsolos yardımcılığı da yapmış olan Hekim Şat adlı şahıs, aldığı paraları Rumiye'de Osmanlı Devleti aleyhine çalışan ve Ermenistan hükümeti ile imzalanmış barışa razı olmayan, bu suretle Ermeni hükümetine de isyan eden Ermeni ve Nasturi çetelerinin teşkili, düzenlenmesine donanımına sarf edecektir.¹⁶⁶

Sonuç

1881'den *Şark Meselesi*'nin yeni bir döneme girmesiyle, *Düvel-i Muazzama*, önce Osmanlı Ermenileri'ni, zamanla Rusya ve İran'a tâbi milliyetçi ve

164 *Ermeni Faaliyetleri*, c. II, s. 51-52.

165 Aynı yer.

166 9. Ordu Komutanlığı Kurmay Başkanlığı 1. Şubesi'nin, 25 Ağustos 1918 tarih ve 3972/8758 numaralı yazısı: *Ermeni Faaliyetleri*, c. I, s. 283-284

sosyalist Ermeniler’i kendi halklarından topladıkları parayla finanse etmiş, silahlandırmıştı. *Düvel-i Muazzama*’ydan olmadığı halde, mesela İsviçre gibi bazı devletler de menfaatleri dolayısıyla bu sürece ortak olmuşlardı.

Rusya, Osmanlı Devleti’nin *daima karşısında* yer almış; Petersburg, bazı yıllarda Ermeni komitecilere silah yardımıda bulunmuştur. Bu silahların nakdî karşılığı Rus hazinesinden çıkmayıp; genellikle Ermeni komiteleri aracılığıyla Avrupa ve Amerika’dan karşılanmıştır. Bu devletler de Ermeniler’e doğrudan para vermemiş; finansman, Batı’daki eski ve yeni Ermeni göçmenler ile yerli halktan sağlanmıştır.

Toplanan yardımların bir kısmı muhtaç Ermeniler’e dağıtılmış; ancak, ihtiyaç sahibi az sayıda Ermeni yardımlardan faydalanabilmiştir. Malî kaynakların miktarı hiçbir zaman öğrenilemeyen bir başka miktarı, komitelerin organize edilmesi, silahlandırılması, ve isyanların finansmanında kullanılmıştır.

Ermeni komiteleri, Berlin Anlaşması’nın kendilerini ilgilendiren maddelerini istismar ederek; Osmanlı Devleti, Kafkasya ve Rusya dışından sağladıkları malî yardımların çoğunu Amerika’da tahsil etmişlerdi. Bu fonların büyüklüğü, bazen komitecileri ve onlara yardım eden yabancı devlet adamlarını birbirine düşürmüştür.

Osmanlı diplomatlarından Kaymakam Aziz Bey’in, Ermeni komitelerinden bahsederken, “*hırs ve açgözlülük öyle bir alışkanlıktır ki, ahlâk üzerinde çok kötü etki yapar*”¹⁶⁷ sözü, Ermeniler’in malî kaynak arayışları sırasında yurt içi ve yurt dışında uyandırdıkları kanaati özetlemesi bakımından son derece önemlidir. Zira bu hırs ve açgözlülük, sonunda komitecileri birbirine düşürmüş; komitelere üye olmayan Ermeniler arasında dahî yolsuzluk ve yoksulluğu daha da derinleştirmiştir. *Düvel-i Muazzama*, Ermeniler lehine yürüttüğü millî-dinî propaganda ve aynî-nakdî yardım faaliyetleriyle, *Medenî Batı*’nın bilinmeyen bir yönünü dünyaya gösterdiği gibi; güven ve itibar kaybetmiştir.

1902’de New York Başşehbenderi olan Kaymakam Aziz Bey, “*komitelerin asıl fesat merkezinin Amerika olmadığını, buradan saedece para topladıklarını*” açıklamakta;¹⁶⁸ “*önemli olan o güne toplanan parayla ne yapıldığıdır*”, demektedir. Aziz Bey’in şu sözleri, hem Amerika, hem de dünyanın başka yerlerinde toplanan komite yardımları hakkında birçok soruya cevap niteliğindedir.

167 BOA, HR.TO nr. 115.

168 BOA, İ.HUS, 1319 Za/129.

“Protestan misyonerlerinin eski öğrencileri olup, İngilizceyi iyi bilenler, Amerika'nın iç kısımlarına girmekte, ailelerinin öldürüldüğünü, çocuklarının açlıktan helâk olduğunu söyleyerek büyük miktarda para toplamakta, bu parayla büyük şehirlerden birine gelip, ticaret hayatına atılmaktadırlar”.¹⁶⁹ *“Portakalyan, Nazarbekyan ve diğer komiteciler Amerika'ya giderek, hemşehrileri tarafından iyi karşılanmış ve ceplerini doldurup, güyâ memleketlerini kurtarmak için geri dönmüşlerdir”*.¹⁷⁰

169 Aynı yer.

170 BOA, İ.HUS, 1319 Za/129.

KAYNAKLAR:

Arşiv Belgeleri¹⁷¹

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

(BOA),

Hariciye Nezareti (HR.):

Mektubi Kalemî (HR.MKT), Siyasi (HR.SYS), Tercüme Odası (HR.TO);

İradeler (İ.):

Hususi (İ.HUS);

Sadaret Evrakı (A.):

Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme (A.MKT.MHM);

Yıldız Sarayı Evrakı (Y.)

Sadâret Hususi Maruzat (Y.A.HUS); Perakende Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZN); Askeri Maruzat (Y.PRK.AS); Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ); Perakende Mâbeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK); Perakende Hariciye Nezareti Mâruzatı (Y.PRK.HR); Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemilîrlik Mâruzatı (Y.PRK.EŞA); Mütenevvi Maruzat (Y.MTV); Perakende Yâverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD); Perakende Evrakı Tarhîrat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM); Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrîratı (Y.PRK.UM);

Yayınlanmış Vesikalar, Kaynak Eserler:

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, yay.: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, c.1-II (Ankara 2005), c. III-IV (Ankara 2006), c. V-VI (Ankara 2007), c. VII-VIII (Ankara 2008).

Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, yay.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001.

171 Belge numaraları dipnotlarında gösterilmiştir.

Araştırma ve İnceleme Eserleri:

Arslan, Ali, “Ermeniler ve Eçmiyazın Papalığı”, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Gerçeği*, Edit: Bülent BAKAR-Necdet ÖZTÜRK,- Süleyman BEYOĞLU, İstanbul-Nisan 2007, s. 78-86.

Ata, Feridun, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargulamaları*, Ankara 2011.

Bournatian, George *A History of the Armenian People*, Mazda Publishers, vol. 2, 1994, 1500 A.D. to the Present. s. 43-51.

Daei, Masoumeh, “Ermeni Partilerin İran Meşrutiyet Devriminde Faaliyetleri (1905-1909)”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu (23 Ocak 2014, Ankara) Bildiriler*, Ankara 2015, s. 77-88.

Dilan, Hasan Berke, “Diplomatik Belgelerle Fransa'nın Ermeni Siyasetine Bakışı”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Edit: Mehmet Metin HULÂĞU vd., c. 10 (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler), Ankara-Nisan 2014, s.15-28.

Emrahov, Ziyad, “Rus Tarihi Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusyası'nın Rolü”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu (23 Ocak 2014, Ankara) Bildiriler*, Ankara 2015, s. 89-104.

Kızıltoprak, Süleyman, “Armenians in The Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bogos Nubar Pasha (1824-1899)”, *History Studies*, vol 2/2 (2010), 223-242.

———, “1890'lı Yıllarda Ermeni Komitelerinin Britanya İmparatorluğunun İşgali Altındaki Mısır'dan Lojistik Destek Alma Çabaları”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 40 İstanbul 2004), s.117-129.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyım (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara 2012

Mirak, Robert, *Toin Between Two Lands, Armenians in America (1890 to World War I)*, Cambridge 1983, s. 207.

Özcan, Azmi, “1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, *İÜ İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, sayı IX (İstanbul 1995), s.269-280.

Seyidova, Sevinç-USLU, Ramazan, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrasındaki Ermeni İsyanlarında Rusya’nın Rolü ve Kafkasya’daki Faaliyetleri (Osmanlı İmparatorluğu ve Güney Kafkas Ermeni Örgütlerinin Faaliyetleri), *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu (23 Ocak 2014, Ankara) Bildiriler*, Ankara 2015, s. 63-76.

Sonyel, Salahi R., Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, Ankara 1995.

Şimşir, Bilâl N., “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türkler’in Ermeniler’le İlişkisi Sempozyumu (8-12 1984, Erzurum)*, Ankara 1985, s. 79-124. -Aynı makale- “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. X, s. 45-98.

Yarcı, Güler, “Ermeni Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Edit: Mehmet Metin HULÂGU vd., c. 10 (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler), Ankara-Nisan 2014, s. 127-172.

———, “Lyonel Bondy’nin ‘Dinamit ve Diplomatlar’ Başlıklı Makalesi ve Hınçak Ermeni Komitesi”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, Ed.t.: Doç. Dr. Osman KÖSE, Samsun 2009, s. 179-192.

———, “Yunanistan’ın Ermeni Politikası ve Atina Hınçak Komitesi”, *Yeni Türkiye*, Özel Sayısı, c. IV (Ankara, Mart-Haziran 2015), s.4523-4545.

Yıldırım, Bülent, Bulgaristan’daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918), Ankara 2014.

Zenian, David, “The Armenians of India”, *AGBU News Magazine*, 1 Temmuz 2001.

Dijital Kaynaklar

“The Dukes of the Peerage of the United Kingdom”
http://www.ukdukes.co.uk/the_dukes/the_duke_of_westminster/2
(erişim tarihi: 29 Ağustos 2015)